

Dominika Byczkowska-Owczarek

Ciało i praca

1. Wstęp

Jak pisze Carol Wolkowitz w przełomowej dla badaczy relacji ciało–praca książce *Bodies at work*, „Należy pamiętać, że choć każdy ma ciało, to nie każdy ma taki sam stosunek do jego ekonomicznego i symbolicznego znaczenia” (2006: 6). Ciała przedstawicieli różnych zawodów – budowlańca i zawodowego sportowca, stewardessy i pianistki, pracownicy seksualnej i górnik – są w znacznie mierze do siebie podobne, a jednak używane w bardzo odmiennych kontekstach zawodowych. Choć każdy z nas ma ciało, wykonywana przez nas praca w różny sposób kształtuje nasze cielesne umiejętności, zdolności czy nawyki. W rozdziale tym zostanie omówione, w jaki sposób wykonywanie różnych rodzajów pracy kształtuje ciała pracowników. Zajmę się także omówieniem ciała w przemyśle, w usługach, w pracy seksualnej i reprodukcyjnej, opiszę relację pomiędzy ciałem i płcią oraz klasą. Przedstawię również najważniejsze koncepcje, pojęcia i badania dotyczące tego zagadnienia.

Podjęta w niniejszym rozdziale tematyka jest ważna w kontekście przemian społecznych ostatnich dziesięcioleci. Stanowiska, warunki zatrudnienia, miejsca pracy i tożsamości zawodowe zyskują na znaczeniu we współczesnych społeczeństwach. Pracownicy skupieni są często na rywalizacji, spędzając długie godziny w pracy, funkcjonują w kontekście kultur organizacyjnych wkraczających w życie prywatne, a także różnego rodzaju narzędzi motywacyjnych (pozytywnych i negatywnych) mających na celu zwiększenie efektywności pracownika. Ignorowanie tych zjawisk prowadzi do obecnej epidemii stresu, przepracowania i depresji. Aby móc temu przeciwdziałać, konieczne jest zwrócenie uwagi na fakt, że pracownicy są ucieleśnionymi aktorami społecznymi. Od działań w miejscu pracy zależy ich zdrowie i bezpieczeństwo, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i makrospołecznym.

Ciało ludzkie jest głęboko zaangażowane w każdy aspekt pracy zarobkowej, której często poświęcamy wiele godzin dziennie. Wykonywanie określonej pracy odgrywa dużą rolę w kształtowaniu tego, co Schatzki i Natter (1996) nazywają „ciałami społecznymi i politycznymi”. Jest to mniej celowe działanie niż ćwiczenia fizyczne, treningi czy stosowanie diet. Odbywa się w sposób często nieuświadomiony – poprzez realizowanie społecznych, grupowych czy interakcyjnych norm. Realizując

obowiązki zawodowe, stale monitorujemy nasze ciała i zarządzamy nimi, aby dopasować je do wymagań narzuconych przez wykonywanie danej roli zawodowej. Z kolei zorganizowane i zdyscyplinowane ciała pracowników korporacji przyczyniają się do reprodukcji ich kultur organizacyjnych i generowania jej zysków (Wolkowitz 2006: 55). Na przykład wprowadzenie przez banki wymagań dotyczących wyglądu: elegancka marynarka lub garsonka, koszula, zadbane twarz i dłonie mają na celu nie tylko budowanie marki firmy jako instytucji godnej zaufania. Wzbudzenie zaufania w kontakcie z pracownikiem banku ma również spowodować, że klient zdecyduje się na nieco większy kredyt, niż początkowo zakładał, lub zgodzi się na wyrobienie karty kredytowej, nawet jeśli tego nie planował.

Ścisła relacja pomiędzy ciałem i pracą ma także wymiar globalny. Po pierwsze, znaczna część produkcji została przeniesiona do krajów, w których wynagrodzenia są niższe, obostrzenia dotyczące ochrony środowiska czy prawa pracy – mniej rygorystyczne. Wiąże się to z trudnymi, czasem wręcz niehumanitarnymi warunkami pracy mieszkańców całych miast czy regionów. Z kolei pracownicy w bogatszych krajach Zachodu są coraz bardziej skoncentrowani w sektorze usług, gdzie kwestie wyglądu czy przebiegu interakcji mają duże znaczenie. Powoduje to, że w różnych miejscach globu koncentrują się różnego rodzaju doświadczenia jednostek związane z ciałem, jak i problemy zdrowotne wynikające z wykonywanej pracy. Po drugie, podobny podział dotyczy pracy reprodukcyjnej (obejmującej zadania związane ze wspieraniem i świadczeniem usług dla obecnej lub przyszłej siły roboczej, np. opieka nad dziećmi). Duża część pracowników wykonujących ten rodzaj pracy w bardziej zamożnych krajach pochodzi obecnie z zagranicy, opierając się szczególnie mocno na migracji siły roboczej z biedniejszych krajów (Wolkowitz 2006: 149).

Miejsce pracy w socjologii ciała

Relacja pomiędzy ciałem i pracą nie jest niczym nowym w socjologii pracy. Jednak przez wiele dziesiątków lat była traktowana pobieżnie. Działo się tak z kilku powodów. Tradycyjne badania pochodzące z okresu przemysłowego (np. Karola Marksa czy Maxa Webera), dziś już klasyczne, skupiały się na zawodach wykonywanych przez mężczyzn. Spowodowało to, że tematyka cielesności była nieświadomie obecna, jakby „w domyśle” – zawsze podobne, męskie ciała robotników nie skupiały zainteresowania badaczy. Nie ukazywały wpływu różnic cielesnych (płci, rasy, niepełnosprawności itp.) na sposób wykonywania pracy. Także znacznie późniejsze studia nad relacjami w miejscu pracy (*workplace relations*) początkowo koncentrowały się na pracownikach płci męskiej. Klasyczne badania tego rodzaju dotyczą rybaków (Tunstall 1962), kierowców ciężarówek (Hollowell 1968) oraz pracowników zakładów produkcyjnych i przetwórczych (Nichols, Beynon 1977; Burawoy 1979; Collinson 1992). Dopiero od lat 80. XX wieku badacze zaczęli zwracać uwagę na doświadczenia kobiet pracujących w fabrykach (Pollert 1981; Westwood 1984).

Nie jest jednak tak, że żaden z badaczy nie podejmował zagadnienia cielesności. Refleksja ta istniała, jednak miała charakter mniej bezpośredni. Wspomniany Karol Marks (2012, pierwsze wydanie: 1867), którego dorobek stanowi jedną

z pierwszych i kluczową dla dalszego rozwoju tej tematyki perspektywę, zwracał uwagę na wzajemnie konstruktywną relację między ciałem a pracą: ciała są zarówno źródłem pracy, jak i same są jej produktem. Zauważał, że narzędzia, ziemia, wytwory pracy człowieka są rodzajem zapisu materialnego, przedłużeniem ciała robotnika (Scarry 1985: 247). Robotnik przekształca swoje ciało poprzez pracę, zapewniając sobie pożywienie i inne użyteczne dobra. Dzięki środkom z pracy może dostarczać swojemu ciału pożywienia, schronienia, ubrań, dzięki czemu odnawia swoje siły. Spośród klasyków socjologii pracy również Max Weber przywiązywał wagę do ucieleśnienia aktorów społecznych, zwracając uwagę na jego niebagatelną rolę w analizie charyzmy jako formy władzy. Okres industrializacji to także działalność Fredericka Taylora, który skupiał się na zwiększeniu efektywności pracy robotników m.in. poprzez analizę ruchów, postawy, efektywności pracy ich ciał (Morgan 2013).

Jak pisze Pasi Falk (1991, cyt. za: Shilling 2010: 130), brak zainteresowania ciałem w socjologii pracy był skutkiem skoncentrowania badaczy na relacji podmiot–przedmiot, zarówno w relacji pracownik–materiał, jak i artysta–dzieło sztuki. Nie doceniano zatem ilości pracy, jaką ludzie wykonują nad swoimi ciałami. Chris Shilling (2010: 130) zwraca uwagę, że wykonywanie codziennej pracy nad własnym ciałem (m.in. mycie go, odżywanie, przyjmowanie leków, golenie, nakładanie makijażu) przynosi nam konkretne korzyści zdrowotne. Warto zauważyć, że jest ono także elementem reprodukcji porządku społecznego, wymagającego kontroli nad własnym wyglądem i wcieleniem wartości reprezentowanych w społeczeństwie.

Nieobecności ciała w socjologii pracy możemy upatrywać także w tym, że w zachodniej kulturze ciało kojarzone jest raczej ze zmysłowością, zabawą, przyjemnością i spontanicznością. Znacznie rzadziej kojarzymy kwestie cielesne z pracą, często rozumianą jako przymus, rutyna i obowiązek (Scarry 1994; Wolkowitz 2006: 9). Właśnie postrzeganie ciała jako czegoś naturalnego, pozakulturowego, a zatem i przedspołecznego jest jednym z ważnych powodów, dla których ciało było w socjologii pracy obecne nie wprost. Chris Shilling (2010) nazywa to zjawisko „naturalistycznym” spojrzeniem na ciało. Tak rozumiane ciało istnieje poza relacjami władzy, które na nie wpływają. Co więcej, w kulturze zachodniej, choć nie tylko, większość działań, które bezpośrednio służą ciału, tradycyjnie realizowana była poza rynkiem pracy i poza sferą publiczną – przez kobiety w rolach żon i matek (Smith 1988; Wolkowitz 2006: 14). Nie były one zatem postrzegane jako praca.

Z uwagi na zmiany w wielu sektorach gospodarki rozpoczęto w latach 90. XX wieku prowadzenie na szerszą skalę badań nad organizacją pracy w nowych, coraz szybciej rozwijających się sektorach: hotelarstwie, handlu detalicznym, pracy opartej na wiedzy i produkcji kulturalnej. Praca w tych sektorach wiązała się bowiem z nowymi rolami, relacjami i tożsamościami (Kunda 1992; Lash, Urry 1994; Adkins 1995; Macdonald, Sirianni 1996; Black 2004; Pettinger 2004). Ponieważ w nowych sektorach ważną rolę zaczęły odgrywać kobiety, kwestia płci w miejscu pracy stała się zauważalna. Zaczęto także zwracać uwagę na osoby wykonujące nisko płatne prace w sfeminizowanych zawodach (np. sprzątaczkę, kelnerki, pracownice supermarketu).

Znaczący wkład w poznanie realiów tej pracy wniosły dziennikarki, które same podejmowały się takich prac i opisywały doświadczenia pracownic tego sektora (Toynbee 2003; Ehrenreich 2006).

2. Najważniejsze koncepcje teoretyczne

Ciało i praca w koncepcjach klasyków socjologii

Tematyka pracy w rozważaniach wielkich socjologów, także socjologów zajmujących się ciałem, nie była często podejmowana. Można jednak odnaleźć pewne wątki w pracach Michela Foucault, Pierre'a Bourdieu, Maurice'a Merleau-Ponty'ego, Ervinga Goffmana i Anselma Straussa, które mogą być przydatne w rozważaniach nad ciałem w sytuacji pracy. Poniżej przedstawię tę część dorobku klasyków, a w dalszej części rozdziału prace dwóch badaczy – Marcela Maussa i Richarda Sennetta, które przybliżają relację pomiędzy ciałem i wykonywaniem pracy.

Wielokrotnie wspominany w tej książce **Michel Foucault** zwracał uwagę, że ciało jest podstawowym obiektem, poprzez który władza wpływa na jednostkę i zarządza życiem społecznym. Jedno z najważniejszych pojęć, które wprowadził do socjologii, to biowładza. Ten rodzaj wpływania na jednostki polega na coraz bardziej zrjonalizowanym zarządzaniu materią biologiczną poprzez technologie nadzoru i wiedzę ekspercką (Foucault 1979). Patrząc na współczesny świat korporacji i kontroli pracowniczej, możemy zauważyć, że zjawisko to przejawia się np. w rutynowych badaniach moczu pod kątem przyjmowania narkotyków przez pracowników (Ehrenreich 2006) czy wytycznych dotyczących wyglądu w zawodach usługowych.

Biowładza staje się cechą relacji pomiędzy pracownikiem a organizacją, która chce mieć jak najwięcej informacji o jego stanie zdrowia. Im zdrowszy pracownik, tym lepszą staje się inwestycją, tym dłużej i bardziej efektywnie może pracować na rzecz organizacji. Subtelnym przejawem biowładzy jest np. promowanie przez firmę dojeżdżania przez pracowników do miejsca pracy na rowerze np. poprzez wyptacanie dodatku do pensji czy inne profity. Sprawne ciało pracownika to korzyść dla firmy.

W pracach Foucaulta znajdujemy także odniesienia do dominującego działania technologii. Ciało ludzkie staje się wobec niej uległe i biernie znosi regulacje i nadzór (Foucault 1991). Było to doskonale widoczne w czasach pandemii, gdy technologia termometrów czy kamer termowizyjnych sprawdzała temperaturę ciała pracowników w fabrykach i biurach, byli oni zobowiązani do noszenia maseczek czy rękawic. Foucault nie utożsamia jednak uległości ze słabością, a raczej z produktywnością. Władza oddziałuje na jednostki, realizując swoje cele poprzez nie, a nie przeciwko nim (Garland 1990). Prace Foucault, które mogą być przydatne w zrozumieniu relacji ciała i pracy w dzisiejszym świecie, to te dotyczące władzy nad pracownikiem,

realizowanej poprzez nowoczesne rozwiązania technologiczne oraz bardziej subtelne zarządzanie ciałami pracowników (Foucault 1979, 1991).

Drugi z klasyków, o którym często wspominamy na łamach tej książki, to **Pierre Bourdieu**, twórca pojemnego, ale i przydatnego w badaniach nad ciałem w sytuacji pracy pojęcia habitusu (Bourdieu, Passeron 1990). Dzięki stworzeniu tego pojęcia Bourdieu umieścił ciało na przecięciu tego, co społeczne (struktura), i tego, co indywidualne (sprawczość, działanie). Społeczeństwo według Bourdieu wnika w ciało jednostki poprzez dyspozycje struktury społecznej tworzącej ramy cielesnego zachowania: postawy ciała, cielesnych umiejętności i kompetencji, ucieleśnionych aspektów języka w postaci nawyków mowy, słownictwa, akcentu i tak dalej (Wolkowitz 2006: 19–20). Jako przykład niech posłuży zmiana zachodząca w ostatnich dekadach w sposobie pisania. Z uwagi na rozwój technologii coraz rzadziej piszemy ręcznie, a coraz częściej na klawiaturze smartfonu, używając jedynie dwóch palców, co w konsekwencji powoduje choćby problemy z kręgosłupem. Wspomniane dyspozycje oddziałują także w miejscu i sytuacji pracy, a co więcej, mogą być przepustką lub przeszkodą w zdobyciu określonego stanowiska. Wartości ucieleśniane przez habitus przedstawiciela danej klasy mogą być spójne lub sprzeczne z wartościami danej organizacji czy oczekiwaniami klientów.

Kolejnym uczonym, którego prace mają duże znaczenie dla rozwoju zainteresowania ciałem ludzkim również w kontekście pracy, jest **Maurice Merleau-Ponty**. Był on filozofem, fenomenologiem, autorem klasycznych prac dotyczących ciała czy raczej ucieleśnienia. Jak pisze, ciało jest nam dane stale, istnieje na marginesie naszych doświadczeń i nie uzmysławiamy sobie jego istnienia, o ile np. choroba nie spowoduje, że musimy się nim zająć (2001: 100). Jest ono także podstawowym obiektem, dzięki któremu rozumiemy innych ludzi (Lussier-Ley 2010: 203). Poprzez ciało, będące stale pod wpływem świadomości, doświadczamy rzeczywistości w różnych jej kontekstach (Merleau-Ponty 2001: 119–120, 183). Często dzieje się tak w sytuacji pracy, czego dobrym przykładem są doświadczenia osób świadczących usługi seksualne opisane w dalszej części rozdziału. Kontekst pracy powoduje, że pracownik wchodzi w rolę zawodową, a jego ciało doświadcza zdarzeń z tej właśnie perspektywy.

Ciało wraz z jego doświadczeniem nie jest zatem niezmiennie, statyczne, ale stanowi fenomen społeczny. Nie tylko doświadczamy go w sposób uzależniony od sytuacji, ale i przekształcamy je na zgodne z normami społecznymi czy oczekiwaniami innych „wcielonych podmiotów”, z którymi wchodzimy w interakcje. Ta perspektywa teoretyczna może dostarczyć rozwiązań osobom zajmującym się pracą w nowoczesnych organizacjach czy w usługach, w których kwestie oczekiwań innych np. wobec wyglądu są ważnym aspektem konstruowania zawodowej roli społecznej.

Dorobek Maurice’a Merleau-Ponty’ego daje badaczom ciała w relacji z pracą interesującą perspektywę tłumaczącą używanie narzędzi. Według Merleau-Ponty’ego, wchodząc w stałe, powtarzalne interakcje z obiektami, „włączamy je do zasobów swego ciała” oraz „przyłączamy do siebie nowe narzędzia” (2001: 163). Narzędzia (pracy) stają się częścią naszego ciała, jak np. batuta w rękach dyrygenta czy kierownica

w rękach zawodowego kierowcy. Dzieje się tak, ponieważ wiedza o przedmiocie przenika do ciała wraz z każdym kolejnym użyciem przedmiotu. Jednostka nabiera nawyków cielesnych i dysponuje narzędziem jak gdyby było ono częścią jej ciała. Może się też od niego uzależnić. Każdy z nas czuł się kiedyś bez narzędzia swojej pracy (zawodowej czy domowej) „jak bez ręki” (2001: 125).

Perspektywę postrzegania ciała przedstawioną przez Merleau-Ponty'ego możemy także zastosować do analizy wpływu technologii pracy na jednostkę i jej ciało. Zaproponowane przez tego uczonego pojęcie „schemat ciała” (*schéma de corps*) odnosi się do doświadczania przez jednostkę tego, gdzie jej ciało znajduje się w czasie i przestrzeni. Ciało, uzupełnione o wcielone narzędzia, jest mierzone, wyceniane, obiektywizowane przez organizacje gospodarcze, włączane do maszyn czy systemów informatycznych nadających tempo pracy.

Prace **Ervinga Goffmana** są istotne zarówno dla socjologii ciała, jak i dla socjologii pracy, w szczególności w perspektywie interakcjonistycznej. Z punktu widzenia tematyki tego rozdziału warto zwrócić uwagę na tę część dorobku Goffmana, która odnosi się do zarządzania przez ludzi ich ciałami w sytuacji pracy (1955, 1971, 1976, 2005). Ten aspekt roli uważał on za niezbędny i konstytutywny element w utrzymaniu porządku społecznego (Crossley 1995). Ciało odgrywało także dla niego zasadniczą rolę w pośredniczeniu w relacjach pomiędzy tożsamością własną a tożsamością społeczną (Shilling 1993: 82–83). Świadczą o tym choćby prace dotyczące *gender advertisements*¹ czy piętna (Goffman 1976, 2005). W pierwszych autor ten skupia się na różnicowaniu wizerunków obu płci w reklamie, co symbolicznie przyporządkowuje kobiety i mężczyzn do różnych porządków, ucieleśniania różnych wartości, w tym pracy, profesjonalizmu, zawodu. Z kolei w *Piętnie* Goffman bada wpływ „zranionej tożsamości”, mającej często zakorzenienie w niepełnosprawności, chorobie, fizycznej „inności” na interakcje. Duży wpływ ma ono na przypisywanie osobom stygmatyzowanym stereotypowych cech, które mają znaczenie np. przy podejmowaniu decyzji o współpracy, zatrudnieniu czy wykonywaniu swojej pracy. Ta koncepcja może być także przydatna w przypadku studiów nad zawodami stygmatyzującymi (Wojciechowska 2012a, 2012b, 2012c; Ślęzak 2016a, 2016b, 2018a, 2018b).

W pracach **Anselma Straussa** ciało ujmowane jest jako jeden z obiektów symbolicznych, wobec których działają aktorzy społeczni. Jako symboliczny interakcjonista Strauss zwraca uwagę, że ciało jest obiektem symbolicznym, podobnie jak jego poszczególne systemy, elementy. Każdemu z nich aktor społeczny przypisuje określone znaczenia, i na podstawie tych znaczeń podejmuje działania wobec swojego ciała. Oznacza to, że relacja z ciałem nie jest jedynie indywidualna czy biologiczna, ale jest wynikiem socjalizacji. W interakcji i działaniu zawsze obecna jest interpretacja – własna lub cudza. Ciało i umysł aktora społecznego są ze sobą nierozzerwalnie połączone, są częścią każdego działania i każdej interakcji, z wyłączeniem czysto impulsywnych reakcji (Strauss 2017: 113).

1 Termin ten odnosi się do przedstawień płci społecznej w reklamach, ale praca o tym tytule nie została przetłumaczona, dlatego zdecydowałam się pozostawić termin w oryginalnym brzmieniu. Więcej na ten temat znajdzie czytelnik w rozdziale dotyczącym ciała i mediów.

Anselm Strauss wraz ze współpracownikami (1982, 1985) przez wiele lat zajmowali się badaniem pracy personelu medycznego i doświadczania choroby. Analizie poddawali m.in. pracę nad trajektorią choroby, uwzględniając interakcyjny wymiar procesu leczenia. Zwracali oni uwagę na wielowymiarowość pracy medycznej, wzajemne uzależnienie od siebie różnych jej aspektów i podejmowanie działań skupionych na leczeniu pacjenta przez wielu aktorów społecznych. Do ważnych uwarunkowań przebiegu pracy medycznej zaliczali oni technologię medyczną, ale i organizację pracy szpitala rozumianą jako zbiór miejsc pracy (*set of work sites*), zwracając tym samym uwagę na wpływ kontekstu społecznego na przebieg realizacji zadań zawodowych. Podczas tych badań zostało również wyłonione tak kluczowe dziś dla socjologii pracy i socjologii ciała pojęcie pracy sentymentalnej. Jego dokładny opis można znaleźć w części rozdziału prezentującej najważniejsze pojęcia. Anselm Strauss jest także jednym ze współautorów książki zatytułowanej *Boys in White. Student Culture in Medical School* (Becker i in. 1961), w której opisane są wyniki badań nad procesem stawania się lekarzem, z uwzględnieniem nie tylko aspektów medycznych, ale także nabywania umiejętności manualnych czy interakcyjnych, niezbędnych w tym zawodzie.

Marcel Mauss to antropolog, który jako jeden z pierwszych zainteresował się ciałem. Jego praca została opisana w rozdziale wprowadzającym, natomiast w tej części książki przedstawię, jakie znaczenie jego koncepcja może mieć w rozważaniach nad relacją pomiędzy ciałem i pracą. W swoim klasycznym tekście nt. sposobów posługiwania się ciałem wskazuje on na znaczenie kultury i różnice kulturowe w używaniu ciała przez ludzi z różnych zakątków świata. Mauss traktuje ciało jak najbardziej pierwotne narzędzie, którym trzeba nauczyć się posługiwać. A tam, gdzie istnieje narzędzie, tam istnieje technika jego wykorzystania. Jednocześnie każda technika wykorzystująca inne narzędzie musi być poprzedzona przyswojeniem techniki posługiwania się swoim ciałem (1973: 533–538, 542–543, 553). Mauss przytacza wiele przykładów różnego, lecz efektywnego posługiwania się ciałem, różnicując je ze względu na płeć, wiek, sprawność fizyczną (1973: 545–548). Podkreśla, że sposoby te przekładają się na budowę ciała jednostki. Oznacza to, że wykonywanie pracy poprzez ciało przekształca owo ciało na takie, które odpowiada wymaganiom norm społecznych funkcjonujących w danej kulturze (zawodzie), ale także może być przez ową pracę zużywane.

Praca Maussa nad zagadnieniem sposobów posługiwania się ciałem miała charakter wprowadzający. Jednakże jej znaczenie jest o tyle duże, że zwrócił uwagę i poparł swoje wnioski dowodami na to, że ciało i sposoby jego używania podobne są do wykorzystywania narzędzia. Zwrócił także uwagę, że kultura, wychowanie, prestiż i inne zjawiska społeczne wkraczają w ciało, kształtują je, nie tylko ukazując, w jaki sposób go używać, ale też że mają konsekwencje fizyczne i biologiczne.

Kolejnym badaczem, który zwrócił uwagę na zagadnienie cielesności w kontekście pracy, jest **Richard Sennett**. Z perspektywy tej książki istotną pozycją jego autorstwa jest *Etyka dobrej roboty*, w której zajmuje się fachem, w tym jego cielesnym wymiarem. Pisząc o fachowcach, Sennett ma na myśli osoby, które łączy kilka wspólnych

cech niezależnie od branży, w jakiej pracują. Stolarz, laborantka, dyrygent, chirurg są fachowcami, ponieważ starają się dobrze wykonywać swoją pracę dla samego dobrego jej wykonywania, cechuje ich zaangażowanie i praktyczna wiedza (Sennett 2010: 31–32). Umiejętności, które posiadają, mają charakter cielesny, są one kompetencją fizyczną (czy też używając języka Bourdieu – elementem habitusu fizycznego), nabywaną poprzez długotrwałe ćwiczenie. Dla Sennetta kluczowa w nabywaniu umiejętności jest powtarzalność. W rozwijaniu fachowych umiejętności niezbędne są również poszukiwania, w tym pomyłki, ponieważ pozwalają one na rozwinięcie doświadczenia i zrozumienie reguł pracy (Sennett 2010: 55–56, 204). Cytowany przez Sennetta psycholog Daniel Levitin obliczył, że czas przygotowania fachowca to dziesięć tysięcy godzin wykonywania danego fachu. Tyle czasu musi upłynąć, nim skomplikowane umiejętności zakorzenia się w ciele fachowca i zamienią w milczącą wiedzę (Sennett 2010: 215–216).

Richard Sennett dużo uwagi poświęca dotykowi jako zmysłowi, ale i rodzajowi kompetencji rozwijanej przez fachowców. Poprzez dotyk fachowiec wchodzi w relację z obiektem, nad którym pracuje. Nabywa w ten sposób świadomości materiałowej (Sennett 2010: 157), czyli trudno werbalizowanej kompetencji związanej z „rozumieniem” poprzez dotyk gęstości, struktury, ciężkości czy kruchości materiału². Zdarza się, że wchodząc w interakcję z obiektem, fachowiec dokonuje antropomorfizacji surowego materiału czy obiektu swojej pracy. Nadaje mu ludzkie cechy, przede wszystkim wolę, chęć, oskarża o upartość, brak współpracy, a gdy ten nie chce się poddać, zdarza się i dyscyplinująca „rozmowa” z obiektem (Sennett 2010, s. 158)³.

Z perspektywy pracy fachowca Richard Sennett za kluczową część ciała uważał rękę. Jest ona tak ważna przy wykonywaniu pracy, ponieważ jest zdolna do wykonywania największej liczby ruchów podlegających naszej kontroli (Sennett 2010: 191). Jednocześnie ręka jest kształtowana w bardzo dużej mierze poprzez ćwiczenia, a w znakomitej większości zawodów nie wymaga specyficznej budowy anatomicznej. Jest ona także bardzo plastycznym narzędziem – za jej pomocą fachowcy różnych branż wykonują wiele odmiennych zadań. Układ „inteligentnej ręki”, pozwalający na realizację fachowych umiejętności to: oko, ręka, mózg (Sennett 2010: 194–217).

Richard Sennett jest badaczem, który skupia się na nieco odmiennej od opisanych wcześniej autorów tematyce. Przygląda się zjawiskom cielesnym, jakie mają miejsce podczas nabywania fachu i wykonywania pracy. W przeciwieństwie do Michela Foucaulta czy Pierre’a Bourdieu nie mówi o systemach w relacji z ciałem, ale o ciele w sytuacji pracy.

- 2 Na przykład neurochirurdzy, których obserwowałam, dzięki dotykowi zapośredniczonemu przez narzędzia chirurgiczne rozpoznają kruchość naczyń krwionośnych, twardość i spoistość wycinanych guzów czy miejsce ich odgraniczenia od zdrowej tkanki.
- 3 W trakcie prowadzenia badań wielokrotnie byłam świadkiem, jak neurochirurdzy, anestezyjolodzy lub pielęgniarki mający trudność z wykonaniem jakiegoś zadania zwracali się do obiektu swoich starań w sposób wskazujący na jego antropomorfizację. Często towarzyszyły temu negatywne emocje.

Najważniejsze zagadnienia i pojęcia

Powyżej przedstawiłam najważniejsze koncepcje klasyków socjologii, których prace kształtowały wyobraźnię badaczy przez dekady. Poniżej przejdę do opisu zagadnień i pojęć dotyczących relacji ciała i pracy w koncepcjach i badaniach socjologicznych.

Ciało przemysłowe

Bardzo interesującym zagadnieniem z perspektywy badania relacji pomiędzy ciałem i pracą są jej przemiany w okresie industrializacji. Oczywiście, we wcześniejszych epokach ciało także było kształtowane przez pracę czy wykonywany zawód. Wpływ ten nie miał jednak aż tak masowego charakteru, a przejawiał się raczej w lokalnych, regionalnych normach i wartościach związanych z ciałem. Uprzemysłowienie było przełomowym momentem w dziejach społeczeństw, ponieważ w różnych miejscach globu zaczęto wprowadzać podobne rozwiązania technologiczne. Wynalezienie maszyny parowej miało skutki nie tylko ekonomiczne, ale i społeczne. Spowodowało masową migrację ze wsi do miast, najczęściej nieprzygotowanych na tak duży napływ ludności.

Fabryka wymusiła na jednostce całkiem nowy, w stosunku do pracy w zakładzie rzemieślniczym czy w rolnictwie, sposób pracy. Pracownicy stali się elementami maszyny, mającymi się jej podporządkować, wykonywać swe zadania pod jej dyktando. Pozornie odrębni pracownicy zostali zgromadzeni w jednym, zamkniętym miejscu pracy, rozmieszczeni w przestrzeni tak, by kilku kontrolerów mogło obserwować wiele osób jednocześnie. Jednostka stała się elementem całości umieszczonym w określonym jej miejscu, przesuwanym i mającym przełożenie na pracę innych elementów (Foucault 1991: 164). Wcześniejszy układ psychofizyczny charakteryzujący samodzielnego robotnika stał się niepotrzebny. Zastąpiono go podziałem pracy, w którym pracownik wykonywał niewielką część większego procesu. Powodowało to alienację pracy, stres, znużenie, ale jednocześnie było bardziej efektywnie niż kiedykolwiek wcześniej (Wolkowitz 2006: 58). Dlatego też wokół tego podziału pracy powstało wiele koncepcji czy teorii zarządzania, które miały go udoskonalać (Morgan 2013).

Jednym z bardziej znanych twórców takich rozwiązań był Henry Ford. Dążył on do stworzenia „nowego rodzaju pracownika”, który mógłby się rozwijać w sztywnych ramach nowych metod produkcji (Yanarella, Reid 1996: 182). Pracownik jego fabryki miał stać się dodatkiem do maszyny, niejako jedną z jej kończyn obsługujących linię montażową. Standaryzacja dotyczyła zatem nie tylko technologii i produktu, ale i pracownika.

Podobne podejście do pracowników stosował Frederick Taylor. Działając zgodnie z najważniejszą zasadą – standaryzacji – poprzez projektowanie maszyn, procesów i produktów, uznawał odmienność za problem, który należy rozwiązać (Banta 1993). Ciała robotników, jako niedające się całkowicie wystandaryzować, postrzegane były jako anarchiczne, niebezpieczne i politycznie groźne (Bahnisch 2000). Jak bowiem twierdzi Freund (1982, cyt. za: Shilling 2010), ciało „staje się maszyną, ale nie jest w stanie znieść tyle samo co maszyna”.

Perspektywa, w której człowiek staje się częścią wielkiej organizacji, maszyny, w której realizuje niewielką część jej głównego zadania, stała się w XX wieku bardzo popularna. Czy to w sektorze produkcyjnym, biurowym czy usługowym przyjmowano te i podobne im rozwiązania. Doskonale opisuje to zjawisko George Ritzer (2009) w *Makdonaldyzacji społeczeństwa*. Ciało pracownika musi poddać się, jak inne elementy organizacji, czterem głównym zasadom:

- przewidywalności – poprzez wystandardyzowanie wyglądu, a także sposobu bycia pracowników, w tym reakcji emocjonalnych na trudne zachowania klienta;
- kalkulacyjności – poprzez taką organizację pracy, w tym podział dnia (np. nocne i dzienne zmiany wymuszające podporządkowanie snu pracy), aby można było obliczyć, ile dany pracownik może wykonać pracy i jak przekłada się ona na realizację celów organizacji;
- efektywności – takie realizowanie potrzeb ciała (np. ustalona przerwa na drugie śniadanie, na wyjście do toalety, na papierosa), które w jak najmniejszym stopniu zaburzy funkcjonowanie organizacji;
- manipulacyjności – stosowanie takich rozwiązań, które wpływają na działania ludzi, a które są przez nich nieuświadomione i często niezgodne z ich interesem, np. montowanie siedzisk bez oparcia, aby zbyt długo nie przebywać na przerwie.

Opisane powyżej sposoby traktowania ciała w produkcji przemysłowej, czy – szerzej – w organizacji maszynowej, stały się obiektem zainteresowania różnych badaczy. Ernest Yanarella i Herbert Reid (1996: 200) zwrócili uwagę, że w systemach produkcji nowoczesnych fabryk człowiek jest w coraz większym stopniu przystosowywany do możliwości mikroelektroniki, a nie odwrotnie. Na określenie tego zjawiska proponują oni termin „*humanware*”, który został po raz pierwszy wysunięty przez konsultantów zarządzania z Massachusetts Institute of Technology.

Drugim pojęciem, jakie odzwierciedla sposób myślenia o przekształcaniu ciał robotników, jest koncepcja „ciał elastycznych” (Martin 1994, 1996). Pojęcie to podkreśla związek pomiędzy wymaganiami elastycznego rynku pracy a powstawaniem nowych podmiotowości i sposobów ucieleśnienia. Pracownicy muszą dostosowywać swoje ciała, czasami wielokrotnie w trakcie swojego życia zawodowego, do zmieniających się stale wymagań na danym stanowisku pracy. Było to bardzo dobrze widoczne na początku pandemii, np. podczas przejścia w tryb pracy zdalnej.

Z kolei Philip Hancock i Melissa Tyler (2000: 115) twierdzą, że rekrutacja i zarządzanie pracownikami w coraz większym stopniu utowarowiają ucieleśnione zdolności, wcześniej postrzegane jako prywatne. Nowe, elastyczne organizacje wymagają nowych, elastycznych pracowników, a co za tym idzie, „nowe tryby organizacji mogą wymagać nowych trybów ucieleśnienia”. Ciało ery przemysłowej było cenione za to, jaką pracę może wykonać, co może wyprodukować. Ciało w dzisiejszych organizacjach staje się często nośnikiem korporacyjnego brandingu. Przemiany zachodzące w nowoczesnych organizacjach nie represjonują ani nie odbierają władzy ciału. Zmieniają one ciało w nowy, bardziej uległy i bardziej produktywny nośnik zdolności i możliwości.

Praca i płeć

Relacja pomiędzy pracą i płcią jest chyba najstarszym rodzajem podziału pracy w ludzkich społeczeństwach. W społeczeństwach tradycyjnych, z uwagi na kwestie reprodukcji, kobiety i mężczyźni mieli wyznaczone tradycją role. W większości społeczeństw niemowlętami, dziećmi, domem i gospodarstwem, a także zwierzętami zajmowały się kobiety. Niezależnie jednak, czy w danym społeczeństwie panował taki właśnie, czy wręcz odwrotny podział pracy, role „zawodowe” były ściśle przypisane do płci realizującej je osoby⁴. W pełnione przez obie płcie role społeczne wpisany był zawsze podział klasowy. Mówiąc językiem Pierre’a Bourdieu – ciała posiadają klasowy habitus. Nabywany jest on w procesie socjalizacji na podstawie różnych wzorców obecnych w otoczeniu społecznym jednostki.

W społeczeństwach zachodnich ciało męskie było najczęściej kojarzone z pracą poza domem, odpłatną i zarobkową, pełnieniem zawodowo funkcji publicznych i władzy. Istotnym wzorcem klasy robotniczej było ciało męskie jako silne i wytrzymałe. Dzięki posiadaniu takiego ciała mężczyzna mógł zapewnić swojej rodzinie byt, a także bezpieczeństwo (Thiel 2007: 241). Ten habitus był kształtowany od czasu industrializacji i nie przestał istnieć po upadku przemysłu ciężkiego w krajach Zachodu. Ciało przemysłowe było od początku białym męskim ciałem pracującym. Według Banty (1993) wykluczenie zarówno kobiet, jak i różnych mniejszości było centralnym elementem konstituowania ciała w okresie industrializacji (Wolkowitz 2006: 64–65).

Silne, męskie, przemysłowe ciało było niegdyś nośnikiem kapitału kulturowego. Po upadku przemysłu ciężkiego zostało ono oderwane od swojego pola znaczeniowego. Praca, która zapewniała utrzymanie „prawdziwie męskiego ciała”, przestała je gwarantować, dawne strategie przestały się sprawdzać. Wobec tego w klasie robotniczej wzrosła popularność zajęć, które mogą zapewnić pole, na którym taki habitus wciąż budzi szacunek, takich jak kulturystyka, boks, a nawet męski striptiz (Charlesworth 2000, cyt. za: Wolkowitz 2006: 66).

Pomimo iż ciało robotnika jest w domyśle ciałem męskim, to jeśli spojrzymy na produkcję fabryczną jako całość, okaże się, że kobiety odegrały znaczącą rolę w przemyśle wytwórczym na całym świecie (Wolkowitz 2006: 66). Kluczowe znaczenie dla przemysłu miała ich praca np. w czasach pierwszej i drugiej wojny światowej. Kiedy mężczyźni walczyli na froncie, w przemyśle ciężkim czy zbrojeniowym ich miejsce zajęły kobiety. Zmiana ta miała duże znaczenie dla umasowienia pracy kobiet poza domem, a jej symbolem jest bohaterka plakatu *We Can Do It!* autorstwa J. Howarda Millera⁵. Jej wizerunek łączy atrybuty robotnicze – niebieska koszula, pozycja wskazująca na siłę fizyczną, i kobiece – czerwona chustka na głowie, wypięlęgowane brwi, pomalowane usta, ułożony lok. W Polsce zjawisko umasowienia pracy kobiet poza domem miało miejsce m.in. w moim mieście, Łodzi. Rozwijający

4 Więcej na temat relacji płci i ciała opisano w rozdziale *Ciało i płeć*. W tym miejscu opiszę relacje pomiędzy ciałem upłciowionym i pracą.

5 Znana także mylnie jako Rózia Nitowaczka – Rosie the Riveter.

się tutaj od początku XIX wieku przemysł włókienniczy spowodował wykształcenie się grupy zawodowej włókniaerek. Były to ciężko pracujące i nisko opłacane kobiety, których łódzką historię, w tym tę „cielesną”: warunki bytowe, w tym niedożywienie, choroby zawodowe, poronienia, molestowanie seksualne, opisała Marta Madejska (2019) w książce *Aleja Włókniaerek*.

Zmiana stylu pracy w ostatnich dekadach XX wieku, wynikająca m.in. z rozwoju technologii, spowodowała wzrost liczby osób wykonujących pracę biurową. Podobnie jak w przypadku pracowników fizycznych, także w tej sferze dominował męski standard wyglądu, polegający głównie na noszeniu garniturów, koszul i krawatów. Ciało mężczyzny klasy średniej i wyższej wykonujących ten rodzaj pracy było kształtowane wokół nieco innych niż opisane wcześniej wartości. Ich wygląd miał odzwierciedlać indywidualność, kompetencje i sukces zawodowy. Linda McDowell (1997) prowadziła badania wśród mężczyzn pracujących w londyńskim City. Młodzi pracownicy w porównaniu ze starszymi wyróżniali się młodzieńczym wyglądem, energią, aktywnością i męskością, byli też „poważnie seksowni, w pewny siebie, męski sposób” (1997: 185–188). Według badań McDowell prawie wszyscy młodzi mężczyźni, podobnie jak kobiety, mieli świadomość, jak ważna jest w pracy auto-prezentacja, w tym higiena, sprawność fizyczna czy dobór stroju. Wskazuje to, że różnice w wymaganiach dotyczących wyglądu kobiet i mężczyzn w korporacjach zmniejszają się. Szeroko pojęty wygląd staje się jednym z elementów habitusu pracownika współczesnej korporacji.

Owo niwelowanie różnic pomiędzy kobietami i mężczyznami w korporacjach jest wynikiem jeszcze innego procesu. Ciało pracownika bywa także traktowane przez dyskurs i praktykę organizacyjną jako odcieleśnione, nieseksualne, niepłciowe czy w sposób wyidealizowany racjonalne i przestrzegające biurokratycznych reguł (Holliday, Thompson 2001: 117). Taka programowa bezcielesność idealnego pracownika pozostawia na marginesie i celowo nie zauważa ucieleśnionych cech takich jak charyzma czy też zinternalizowanych przez pracowników stereotypów (w tym autostereotypów) płciowych. Stanowi to jednak tylko pewnego rodzaju utopijne założenie organizacyjne. Ciało, w tym płeć nie staje się nieważna, nieistniejąca tylko dlatego, że jest pozostawiona na marginesie życia organizacji. Bywa ona ujęta w formalne ramy organizacyjnych regulaminów zasad zatrudnienia. Dzieje się tak wówczas, gdy w zawodach męskich ustala się minimalne „miary” ciała, a w zawodach kobiecych – maksymalne (Shilling 2010: 132).

Z kolei rola kobiety, jak wspomniałam, była od zawsze kojarzona z wykonywaniem pracy w gospodarstwie, z zajmowaniem się zależnymi członkami rodziny, czyli dziećmi i osobami chorymi czy starszymi. Zajęcie przez kobiety miejsca w pracy zarobkowej poza domem było swego rodzaju wystąpieniem przeciwko tradycyjnemu podziałowi pracy. Kobiety wykonujące męskie zawody budziły kontrowersje także dlatego, że wymagało to od nich noszenia męskiego stroju. Burzyło to cielesny porządek społeczny, w którym każdej z płci przypisywano poprzez strój określone atrybuty roli. Przykładem badawczej eksploracji (nie były to bowiem badania *sensu stricto*) tego problemu były prowadzone w drugiej połowie XIX wieku przez

Arthura J. Munby'ego studia nad kobietami wydobywającymi węgiel w małych angielskich kopalniach. Był on zafascynowany cechami fizycznymi kobiet pracujących: gruboskórnością, szerokimi plecami, rumianymi twarzami, opaloną skórą, spracowanymi dłońmi i stopami. Bardzo kontrastowały z delikatnymi, białymi dłońmi i mniejszymi, bardziej delikatnymi stopami dziewcząt z klasy średniej. Kobiety te, ubrane w męskie spodnie zakryte fartuchami, brudne od ziemi i węgla stanowiły w wiktoriańskiej Anglii rodzaj kontrkultury, obrazoburczy i zagrażający degeneracją społeczeństwa. Ich praca nie była jednak krótkim epizodem, ponieważ kobiety wydobywały węgiel przez prawie dwieście lat. Pierwsze wzmianki o tym zjawisku pochodzą z XVII w., natomiast w 1842 roku wprowadzono prawo zakazujące kobietom pracy pod ziemią w kopalniach. Nie spowodowało to jednak ich wycofania się z wykonywania tej pracy. Kontynuowały ją przebrane za mężczyzn, a także pracując za niższe wynagrodzenie.

Także dziś, w XXI wieku, obecność kobiecego ciała w pracy poza domem stale charakteryzuje pewnego rodzaju konieczność dostosowania się do standardów stworzonych dla męskiego ciała. Robyn Longhurst (2001) twierdzi, że nawet kobiece ciało w ciąży jest postrzegane jako nie na miejscu w sferze publicznej, ponieważ wywołuje obawy przed uwolnieniem płynów fizjologicznych. Innym opisywanym przez Longhurst problemem jest wygląd matek małych dzieci w miejscu pracy. Dowody dziecięcej choroby, łez i nieprzespanych nocy są raczej ukrywane, np. pod makijażem, niż prezentowane (Wolkowitz 2006: 91–92). W przypadku usług wygląd pracownika ma szczególne znaczenie dla jakości wykonania pracy. Wynika to ze specyfiki tego rodzaju zadań: współobecność pracownika i klienta w trakcie wykonywania usługi. Sprawia to, że interpersonalne, ucieleśnione interakcje z klientami w większej mierze i bardziej bezpośrednio kształtują proces pracy w branży usługowej niż w przypadku pracy przemysłowej (McDowell 1997, cyt. za: Wolkowitz 2006: 71).

Przykładem tego zjawiska jest praca wykonywana przez stewardessy, które są traktowane jako ucieleśnione nośniki etosu organizacyjnego, co Arlie Hochschild opisała m.in. w książce zatytułowanej *Zarządzanie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć* (2009). W trakcie rekrutacji, szkolenia i kontroli pracowników szczególnie podkreślane są wymagania dotyczące wyglądu, który ma charakter wystandaryzowany. Spełnienie wymagań „pracy nad ciałem” przez pracownice (Shilling 1993) wymaga od stewardess wiele czasu, wysiłku i zasobów poświęconych na utrzymanie określonego stanu ciała i należy do ich obowiązków zawodowych. Umiejętność dostosowania się, wystandaryzowania swojego wyglądu do wymagań organizacji i swoisty instruktaż stanowi część szkolenia zawodowego. W przeszłości mogły one także stracić pracę w wyniku przekroczenia dopuszczalnych „miar”: wagi ciała, szerokości ud, biustu czy talii. Wystandaryzowane wymagania wobec ciał stewardess nie ograniczają się jednak do samego wyglądu, ale przenoszą także na sposób bycia: miękkie stawianie kroków, przyjazny uśmiech, nawiązywanie kontaktu wzrokowego z pasażerami. Podczas lotu stewardessy są w zasięgu wzroku pasażerów niemal bez przerwy. Sprawia to, że praca stewardessy z jej własnym ciałem jest szczególnie obciążająca. Oprócz pracy związanej z zapewnieniem bezpieczeństwa pasażerom,

podawaniem posiłków i napojów, pomocy w obsłudze wyposażenia i innych obowiązkach, muszą one stale kontrolować swoje ciało i być świadome tego, jak wygląda ono w oczach pasażerów. Ten własny obraz ciała widziany oczami klientów zostaje zinternalizowany, a jego internalizacja jest częścią procesu rekrutacji i szkolenia. Ciało stewardessy ma wyglądać i zachowywać się tak, jakby ten wystandaryzowany sposób bycia był „naturalny”. Nie ma miejsca na ujawnianie jego niezdiscyplinowanych czy niekontrolowanych elementów (Tyler, Abbott 1998, cyt. za: Wolkowitz 2006: 82–83). Takie dyscyplinowanie ciała i podporządkowywanie ich wymogom organizacji pracy powoduje poważne konsekwencje zdrowotne u przedstawicieli tego zawodu. Należą do nich żylaki, bóle kręgosłupa, halluksy, utrata słuchu, zaburzenia rytmu dobowego, osłabienie wydolności płuc, zaburzenia odżywiania czy wczesna menopauza.

Tradycyjny podział na prace i zawody kobiece i męskie, pomimo postępującego równouprawnienia na rynku pracy, funkcjonuje nadal. Przejawia się nieco słabiej, pozwalając także na wykonywanie „typowo męskich” zawodów kobietom, a „typowo kobiecych” mężczyznom. Dzieje się to jednak nie tak po prostu, ale jest obudowywane przez różnego rodzaju aparaty uprawomocniające. Przykładem może być tutaj praca opiekuńcza, w przeważającej mierze wykonywana przez kobiety. Interesujące badania wśród pielęgniarzy przeprowadziła Urszula Kluczyńska (2017). Zwraca ona uwagę na odmienną od definicji męskości głównego kulturowego nurtu męskość opiekuńczą, a także opisuje proces wchodzenia mężczyzn do sfeminizowanego zawodu pielęgniarki i realizowane w nim męskie ścieżki karier. Ważna z punktu widzenia realizacji zadań zawodowych jest analiza praktyk: odseksualizowanie męskiego dotyku, strategie interakcyjne związane z przewyciężaniem stereotypów genderowych czy budowanie zaufania pacjenta i jego rodziny. Badania Urszuli Kluczyńskiej są istotne z perspektywy przemian związanych z coraz częstszym przechodzeniem kobiet i mężczyzn do zawodów stereotypowo zarezerwowanych dla przeciwnej płci. Zazwyczaj mężczyźni realizujący zadania opiekuńcze w pracy są albo pozycjonowani jako wyjątki, jak lekarze (Hughes 2002), albo postrzegani jako mało męscy lub jako homoseksualiści. Z kolei w pewnych rodzajach zawodów czy organizacji kobiety mogą być rekrutowane do „męskich” zawodów, a mężczyźni do „kobiecych”, jeśli są skłonne przynajmniej w niewielkim stopniu zaakceptować zmaskulinizowany i sfeminizowany habitus, który rządzi danym zawodem lub miejscem pracy (Wolkowitz 2006: 85, 153; Kluczyńska 2017).

Innym ciekawym zagadnieniem jest wpływ płci pracowników na podejmowane decyzje biznesowe. Na przykład w brytyjskim przemyśle mięsnym i hodowlanym pod koniec XX wieku zaczęły pojawiać się naciski na zwiększenie zatrudnienia kobiet. Miało to na celu złagodzenie publicznego wizerunku branży, w tym także zniechęcenie konsumentów do przechodzenia na wegetarianizm. Jak się okazało, w wyniku tej zmiany udało się także poprawić smak mięsa. Decyzje podejmowane przez kobiety spowodowały bowiem, że stworzono takie warunki uboju, które dawały zwierzętom większy spokój (Leask 2000).

Praca seksualna

Praca seksualna (*sex work*) stanowi przedmiot zainteresowania socjologii od stosunkowo niedawna. Uznałam, że warto, aby ten rodzaj pracy został opisany w tym rozdziale z dwóch powodów. Po pierwsze, relacja pomiędzy ciałem a wykonywaniem pracy seksualnej jest bezpośrednia, choćby z powodu tego, że bywa ona wykonywana nago i z wykorzystaniem intymnych części i funkcji ciała. Po drugie, jak wspomniałam na początku tego rozdziału, każde społeczeństwo dokonuje własnej definicji tego, co jest, a co nie jest pracą. Uznanie szeroko rozumianych usług seksualnych za „prawdziwą pracę” jest związane z kulturowym (medialnym, obyczajowym) przededefiniowaniem seksu i seksualności człowieka, jakie ma miejsce w ostatnich dekadach.

Pojęcie pracy seksualnej obejmuje wiele rodzajów płatnej pracy związanej z realizacją usług i kontaktów seksualnych. Jest ono zatem dużo szersze od pojęcia prostytutki, które ma negatywny wydźwięk. Jak piszą Izabela Ślęzak i Urszula Szczepankowska (2018: 7), termin „praca seksualna” stworzyła Carol Leigh (1997).

Pojęcie pracy seksualnej obejmuje „różnicowane działania o charakterze aktywności seksualnej, podejmowane w wyniku transakcji komercyjnej [...], takie jak: różne formy prostytutki, masaże erotyczne, seks telefoniczny i internetowy, striptiz i taniec erotyczny, gra w filmach pornograficznych, pozowanie nago i inne” (Leigh 1997).

W literaturze socjologicznej dominuje podejście do osób świadczących usługi seksualne skupiające się na wymiarze normatywnym takich zachowań i traktujące je jako przejaw dewiacji (Kowalczyk-Jamnicka 1998; Kurzępa 2001; Jędrzejko 2006; Pospiszyl 2008; Gardian-Miałkowska 2016). Podejście to koncentruje się na pracownikach i pracownikach seksualnych jako biernych ofiarach i na sposobach niesienia im pomocy (Kwaśniewski 2000: 92). Znacznie rzadziej traktuje się pracę seksualną jako zawód, a pracownika czy pracownicę jako aktywny podmiot, działający w określonym kontekście społecznym (Wolkowitz 2006: 127). Na gruncie polskiej socjologii przedstawicielkami tego podejścia są m.in. Magdalena Wojciechowska i Izabela Ślęzak. W swoich pracach (Wojciechowska 2012a, 2012b, 2012c; Ślęzak 2016, 2018a, 2018b) zwracają one uwagę na interakcyjny⁶, cielesny, interpretacyjny tożsamościowy czy organizacyjny wymiar pracy osób świadczących usługi seksualne⁷. Wiele aspektów pracy seksualnej zostało także ujętych w numerze

6 Elisabeth Anne Wood (2000: 26) opisuje interesujące z tego punktu widzenia doświadczenie striptizerek. Polega ono na przykuwaniu uwagi mężczyzn w klubie, co daje im poczucie seksualnej siły. Zyskują one także poczucie władzy dzięki stosowaniu odpowiedniego makijażu, ubrań, ozdób, wyrazu twarzy czy sposobów poruszania się. Tak rozumiana sprawczość w interakcjach jest oczywiście osadzona w patriarchalnej, normatywnej heteroseksualności, skupiającej się na dbałości o męskie ego (Wolkowitz 2006: 140).

7 Chapkis (1997) zwraca uwagę, że osoby świadczące usługi seksualne, podobnie jak inne osoby, których praca wiąże się z płatną pracą emocjonalną, są w stanie odróżnić siebie od ról, które odgrywają w pracy (cyt. za: Wolkowitz 2006: 129).

tematycznym „Przeglądu Socjologii Jakościowej” pod redakcją Izabeli Ślęzak i Urszuli Szczepankowskiej (2018).

Praca seksualna nie jest wykonywana jedynie przez osoby, które zajmują się nią w sposób otwarty, świadcząc usługi seksualne. W innych zawodach, w szczególności w sektorze usług, istnieją pozaformalne, a czasem także formalne wymogi posiadania w ramach swojego habitusu cielesnego także seksapilu. Dotyczy to częściej pracownic niż pracowników płci męskiej. Pracodawcy oczekują, choć nie zawsze świadomie, że pracownice będą wykorzystywać swoją płęć i (hetero)seksualność, by zwiększyć liczbę klientów i zyski. Dzięki strategiom interakcyjnym stosowanym przez pracownice wykorzystujące swój seksapil klienci płci męskiej czerpią przyjemność z kobiecej uwagi i seksualności. Stanowi to swego rodzaju dodatek do podstawowych zadań związanych z wykonywaniem przez nie pracy (Tyler, Abbott 1998; Hancock, Tyler 2000). Jednym z pierwszych badań w tym zakresie było studium przypadku prowadzone przez Lisę Adkins (1995). Dotyczyło ono pracy kobiet w branży hotelarskiej i rekreacyjnej w Anglii. Autorka zwraca w nim uwagę na rolę płci i (hetero)seksualności w sektorze usług (Wolkowitz 2006: 81–82). Na polskim gruncie tematyką seksualizacji, uprzedmiotowienia, ale i upodmiotowienia w zawodzie hostess obsługujących wydarzenia sportowe, przede wszystkim sportów motorowych, zajmowała się Honorata Jakubowska (2018).

Praca reprodukcyjna

Praca reprodukcyjna (*reproductive work*) to kolejny rodzaj pracy, który stał się przedmiotem badań socjologów pracy stosunkowo niedawno.

Zauważmy, że w przeszłości praca służby domowej polegała w dużej mierze na odsuwaniu, separowaniu faktycznym i metaforycznym, wszelkiego rodzaju dowodów cielesnego, fizjologicznego funkcjonowania ich państwa (z klasy wyższej). Ciała pokojówek czy sprzątaczek były poprzez tę pracę zarówno metaforycznie, jak i faktycznie zanieczyszczane, podobnie jak ma to miejsce w przypadku kasty niedotykalnych w Indiach. Nawet jednorazowy fizyczny kontakt z przedstawicielami tej kasty stanowi piętno. Zaburza on społeczny podział pracy oparty na podziale kastowym. Kontakt z przejawami fizjologicznego funkcjonowania ludzkich organizmów mogą mieć tylko osoby z klas niższych. Przynosząc wodę do mycia, zajmując się poplamioną bielizną i usuwając z domu śmieci czy zawartość nocnika, służący umożliwiali klasie średniej utrzymanie własnych ciał poza zasięgiem wzroku opinii publicznej (Wolkowitz 2006: 38).

Praca reprodukcyjna – według European Institute for Gender Equality są to wszystkie zadania kojarzone ze wspieraniem i świadczeniem usług dla obecnej lub przyszłej siły roboczej – osób, które podejmują lub podejmą się pracy produkcyjnej, w tym m.in. rodzeniem i wychowywaniem dzieci (eige.europa.eu). Termin ten odnosi się zatem do siły roboczej w postaci płatnych opiekunek, sprzątaczek i kosmetyczek pracujących w domu i poza nim. Jest ona świadczona najczęściej w stosunku do osób pracujących poza domem i polega na zaspokajaniu wielu potrzeb życiowych, w tym cielesnych ich i ich dzieci. W przeszłości głównie

mężczyźni byli w stanie unikać pracy reprodukcyjnej, przekazując ją żonom, matkom czy siostram, a także służbie (Wolkowitz 2006: 156).

Dotychczasowy brak widoczności tego rodzaju pracy w badaniach socjologicznych jest spowodowany kilkoma czynnikami. Po pierwsze, ma ona zazwyczaj mniej publiczny charakter niż inne działania sektora usług i jest przez to rzadziej obserwowana przez osoby z zewnątrz. Związane z nią procedury mają często charakter intymny i nawet jeśli są przeprowadzane poza domem, np. w przedszkolach, szpitalach, salonach kosmetycznych, podejmowane są zwykle „za parawanem” (Lawler 1991).

Ich niewidzialność potęguje fakt, że praca ta, np. sprząatanie biur, często wykonywana jest w nocy lub w trakcie nocnych zmian. Jest to ponadto praca nie zawsze dobrze płatna, co powoduje, że wykonują ją chętniej imigranci, w tym nielegalni, którym zależy na pozostaniu niewidocznym. Nawet jeśli pracują oni w nowoczesnych organizacjach, traktuje się ich raczej jako ciała mające wykonać określone zadanie, niż jako podmioty będące ważnym zasobem organizacji (Wolkowitz 2006: 67).

Na gruncie polskiej socjologii tematem pracy reprodukcyjnej zajęła się Anna Kordasiewicz w książce *(U)sługi domowe. Przemiany relacji społecznych w płatnej pracy domowej* (2016). Autorka podejmuje zagadnienia związane z historią tego rodzaju pracy, zmieniającymi się definicjami usług domowych, relacjami pomiędzy osobami zajmującymi się świadczeniem tej pracy i ich pracodawcami oraz tym, w jaki sposób ten rodzaj pracy stanowi przejaw przenikania się różnych łańdów społecznych.

Konstruktywistyczny charakter BHP

Regulacje prawne związane z bezpieczeństwem i higieną pracy to dosyć zaniedbany w socjologicznej pracy badawczej temat. W badaniach nieczęsto podejmowany jest temat bezpieczeństwa i higieny pracy, które od zawsze dotyczyły ciała w społecznym kontekście pracy. Jednym z powodów niewłączania BHP do socjologii pracy czy też do socjologii ciała jest oparcie tych regulacji na biomedycznej perspektywie postrzegania ciała. Ciało traktowane jest w niej jako pewnego rodzaju maszyna, zatem indywidualne doświadczenia jednostek jako ucieleśnionych podmiotów są postrzegane jako subiektywne. Co za tym idzie, uznaje się je za nieadekwatne do tworzenia „obiektywnych” praw, opartych na naukach ścisłych (Wolkowitz 2006: 107).

Sama organizacja pracy, np. wymagania stawiane ciału przemysłowemu opisanemu wcześniej, ma duży wpływ na stan zdrowia pracowników. Podporządkowanie ciała maszynie, albo szerzej – ekonomicznym i kulturowym normom świata przemysłu ma charakter nie tylko sytuacyjny, ale i wpływa na biografie pracowników. Aida Edemariam (2005) wylicza rodzaje ryzyka zdrowotnego pracy w nocy i stwierdza, że jest ona bardziej szkodliwa dla zdrowia niż palenie 20 papierosów dziennie. U kobiet w każdym wieku niesie ze sobą znaczny wzrost ryzyka zachorowania na raka piersi, a u pracowników obu płci ośmiokrotny wzrost ryzyka zachorowania

na wrzody żołądka. Praca w nocy zwiększa także o 40% prawdopodobieństwo zachorowania na chorobę wieńcową serca, natomiast ryzyko depresji i wystąpienia wahań nastroju jest 15 razy większe.

Regulacje i zasady składające się na BHP, tak jak inne reguły prawne, są sformalizowanymi normami społecznymi. Zatem ich kształt nie jest obiektywny, niezmienny, nie powstaje w społecznej próżni. To, jakie działanie jest traktowane jako praca, a jakie nie, czy też to, jaki czynnik jest traktowany jako szkodliwy, jest definiowane społecznie. Interesująca dla socjologa zarówno pracy, jak i ciała może być analiza BHP z perspektywy raportów czy opisów interpretacji wypadków przy pracy. W zależności od tego, w jaki sposób definiowane jest to, co zaszło w przeszłości (np. narażenie na rakotwórcze substancje w miejscu pracy), zależy bowiem możliwość ubiegania się o odszkodowanie (Wolkowitz 2006: 102).

Wolkowitz wskazuje, że w zależności od miejsca grupy zawodowej w społecznej hierarchii jej przedstawiciele mają zapewnione większe lub mniejsze gwarancje ochrony czy odszkodowań. Na przykład pracownicy nielegalni czy niezrzeszeni w związkach zawodowych, a także migranci są bardziej narażeni na gorsze i bardziej ryzykowne warunki pracy, częściej także pracują w trakcie choroby.

O tym, że regulacje BHP są społecznie konstruowane na podstawie norm funkcjonujących w danej kulturze, świadczy kilka przykładów. Pierwszy z nich odnosi się do odmiennego traktowania zdrowotnego ryzyka pracy, w zależności od tego, czy dany zawód jest zmaskulinizowany czy sfeminizowany. Jak pisze Carol Wolkowitz (2006: 104), mężczyźni częściej ulegają nagłym, traumatycznym wypadkom, natomiast kobiety częściej zapadają na choroby, które rozwijają się z czasem (jak np. zatrucia substancjami chemicznymi wykorzystywanymi w pracy) (Europejska Agencja Bezpieczeństwa i Higieny Pracy 2003). Podobna sytuacja miała miejsce w Polsce, gdzie dużo lepiej zabezpieczone były kwestie bezpieczeństwa pracy w męskich zawodach w przemyśle ciężkim, niż np. w zdominowanym przez kobiety przemyśle włókienniczym (Madejska 2019). Wymuszona pozycja ciała, hałas, praca w nocy powodowały uszczerbki na zdrowiu pracownic, lecz nie tak nagłe jak w przypadku górników czy hutników.

Nie tylko regulacje czy interpretacje sytuacji pracy jako zdrowotnie szkodliwej ulegają wpływowi stereotypów płciowych. Także ich wdrażanie i stosowanie ma podobny wymiar. Jak twierdzi Paul Bellaby (1999: 91), stosowanie zewnętrznych regulacji w tradycyjnie męskich zawodach uznawane jest za niemęskie. Podczas prowadzonych przez siebie badań w angielskich pracowniach garncarskich stwierdził on, że pracujący tam mężczyźni mają przekonanie, że jeśli będą w stanie „opanować swoje ciała za pomocą umysłu, staną się sprawniejsi i bardziej odporni na zagrożenia ze strony środowiska pracy i zarazków”. Wskazuje to także na wyższą w hierarchii zawodów męskich pozycję zawodów związanych z ryzykiem.

Innym przykładem społecznego konstruowania norm BHP jest podniesiona przez Karen Messing, Lucie Dumais i Patrizię Romito (Messing i in. 1993) potrzeba przedefiniowania pojęć i metod badawczych BHP, aby zwrócić uwagę na

problemy zdrowotne kobiet związane z pracą zawodową. Aby zilustrować ten problem, porównują one choroby zawodowe występujące wśród kominiarzy i pracowników seksualnych. Odkrycie częstości występowania raka moszny wśród kominiarzy było istotnym krokiem w badaniach nad chorobami zawodowymi. Jednak w kontekście tego rodzaju chorób prawie nigdy nie wspomina się o zachorowalności na raka szyjki macicy wśród prostytutek. Kobiety świadczące usługi seksualne cierpią również z powodu przemocy fizycznej, chorób przenoszonych drogą płciową, skutków ubocznych stosowania środków higieny, jak również problemów zdrowotnych związanych z pracą na nocne zmiany. Dowodzi to, że milczące założenia dotyczące koncepcji „pracy” i „pracujących ciał” mają duży wpływ na konstruowanie BHP jako dziedziny badań i jako zestawu formalnych reguł.

Inne badania przytoczone przez Karen Messing (1998b) wskazują, że niższy wymiar godzinowy pracy nie zawsze musi mieć przełożenie na niższe ryzyko zachorowania. Badanie polegające na obserwacji pracowników banków wskazało, że kobiety pracujące w niepełnym wymiarze godzin są zatrudniane głównie do pracy przy kontuarze w celu obsługi klientów w godzinach największego ich napływu. W mniejszym stopniu są zaangażowane w procedury bankowe, które można wykonywać w pozycji siedzącej przy biurku. Powoduje to, że zagrożenie chorobami układu kostno-szkieletowego jest u nich takie samo jak pracowników pełnoetatowych, mimo że pracują one mniej godzin. Należy tu zwrócić uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze, zatrudnianie kobiet do obsługi klientów ma swoje podłoże w założeniu dotyczącym płci, co zostało szerzej opisane w innym miejscu rozdziału. Po drugie, wymaganie, aby klienci byli obsługiwani przez pracownika, który stoi przy kontuarze, wynika z założeń kulturowych lub organizacyjnych dotyczących właściwej obsługi klienta.

Wspomniana wyżej, milcząco przyjęta koncepcja ludzkiej cielesności jako maszyny, obiektu, który może zostać poznany obiektywnie, poza subiektywnym doświadczeniem ucieleśnionej jednostki, jest wynikiem ponad dwustuletniego funkcjonowania tradycji ciała przemysłowego, a także zakorzenionego w cywilizacji Zachodu, opisywanego już wielokrotnie w tej książce kartezyjańskiego dualizmu ciała i duszy. Jednak nowe czasy, nowe rodzaje zatrudnienia i nowa koncepcja ciała człowieka stawiają badaczom bezpieczeństwa i higieny pracy nowe wyzwania. Dopóki pojęcie „środowiska pracy” było stosowane w odniesieniu do pracy przemysłowej, było ono uzasadnione. Jednak w miarę powstawania zawodów, w tym przede wszystkim polegających na obsłudze klienta i świadczeniu usług, subiektywne doświadczenia pracowników i rola interakcji społecznych zyskują na znaczeniu (Allvin i Anderson 2003: 101). Warunki pracy i zatrudnienia stają się także coraz bardziej elastyczne i zróżnicowane. Zmiany te były bardzo dobrze widoczne w czasie rozwoju pandemii COVID-19, gdy duża grupa pracowników przeszła na pracę zdalną. Ten rodzaj pracy zapewne nie zniknie po ustaniu pandemii, a wejdzie na stałe do wielu organizacji. Inny przykład stanowią coraz częstsze w wielu korporacjach szkolenia z ergonomii pracy czy elastycznie rozumiane miejsce wykonywania pracy – biurko umożliwiające pracę w pozycji stojącej, siedzącej, pracę w strefie wyciszenia. Powoduje to, że

sztynne ujęcie pojęcie środowiska pracy jako czegoś obiektywnego, materialnego przestaje być adekwatnym odniesieniem dla ustawowych zasad i regulacji (Allvin, Anderson 2003: 105).

Praca nad ciałami innych

Interesującym rodzajem pracy, w którym szczególnego znaczenia nabiera relacja ciała i pracy, są zadania zawodowe, w których pracownik używa swojego ciała do wykonania usługi na ciele klienta lub w kontakcie z płynami czy odchodami ciała klienta. W części dotyczącej ważnych pojęć opisuję rozróżnienie wprowadzone przez Wolkowitza (2006: 147) pomiędzy *bodywork* – zabiegami sportowo-estetycznymi mającymi utrzymać ciało „w formie” i *body work* – pracą nad ciałem. Opisane w tej części zawody można zaklasyfikować jako reprezentujące tę drugą kategorię. Dotyczy ona tych rodzajów zadań, w których ciało jest bezpośrednim „miejscem” pracy. Treścią pracy jest często intymny kontakt z ciałem obcej osoby, czasami brudnym, nagim lub półnagim, lub z jego płynami. W większości tego rodzaju prac pracownik wyraża swoją gotowość do podjęcia tej „brudnej” pracy, dzięki czemu ciało klienta lub jego otoczenie jest oczyszczone (Wolkowitz 2006: 168). Praca ta odbywa się z bliskiej odległości od ciała klienta i często przebiega poprzez dotyk. Wykonywanie podobnych zadań jest elementem szerokiej gamy zawodów, m.in. fryzjerów, kosmetyczek, barberów, trenerów fitness, dentystów, asystentów opieki, higienistów różnych specjalności, lekarzy, pielęgniarek, sanitariuszy, masażyistów, sprzątaczek, terapeutów, położnych i wielu innych.

Wspomniane wyżej zawody, w szczególności te niewymagające posiadania wyższego czy średniego wykształcenia, nieczęsto stawały się przedmiotem zainteresowania badaczy społecznych. Być może jest to efektem nieświadomionej, lecz zinternalizowanej perspektywy postrzegania pracy na zasadzie kartezyjańskiego dualizmu. Prace polegające na sprzątanii, kontakcie z brudem czy ludzkim ciałem są w tej perspektywie postrzegane jako gorsze, mniej istotne i wymagające niewielkich kompetencji. Przeczą temu np. badania Karen Messing (1998a), w których przedstawia ona perspektywę sprzątaczek pracujących w jednym z kanadyjskich szpitali. Jak się okazuje, przedstawicielki tego zawodu napotykają na wiele problemów, w tym niewidoczność sprzątanii, brak szacunku, postrzeganie sprzątanii jako niewymagającego kompetencji i jego szczególną łatwość. Sprzątaczkę nie otrzymują także wsparcia ze strony administracji, choć same starają się walczyć z tymi stereotypami. Jak twierdzi Messing, w badanym szpitalu wśród pracowników panuje hierarchia oparta na statusie zawodowym: na jej szczycie znajdują się lekarze zajmujący się leczeniem, nieco niżej osoby (pielęgniarki, terapeuti) zajmujące się opieką i leczeniem. Na dole hierarchii znajdują się osoby zajmujące się utrzymaniem czystości, m.in. sprzątaczkę. Wnioski Messing potwierdzają także badania, które prowadziłam wraz z dwiema innymi badaczkami w jednym z polskich szpitali (Byczkowska-Owczarek, Kubczak, Pawłowska 2020). Dysproporcje w statusie pracowników były obserwowalne np. w trakcie interakcji osób o różnej pozycji w hierarchii (np. rozmowa lekarza z pielęgniarką). Wielokrotnie zdarzało się np., że pielęgniarka wchodziła do pokoju

lekarzkiego z pytaniem do lekarza, który zajęty innymi zadaniami nie odpowiadał jej. Znaczący jest także fakt, że do kontaktów pomiędzy sprzątaczkami i lekarzami nie dochodziło prawie wcale. Inne, prowadzone przez Liz Hart (1991) badania wśród pracowników sprząających w szpitalu wykazały, że elementem kultury ich pracy jest rozróżnienie na pracę „u góry” polegającą na wycieraniu kurzu, stolików, półek i bardziej „brudną” „pracę na dole” polegającą na myciu podłóg i sprzątaniu łóżek. Rozróżnienie to opierało się na podziale przestrzeni na podstawie wyobrażonej linii dzielącej ciało pacjenta na pół.

Praca przedstawicieli różnych zawodów nad ciałami klientów wiąże się zazwyczaj z wykonywaniem pracy emocjonalnej. Jest ona obciążająca, wymaga kontroli własnych emocji, a często utrudnia wykonywanie właściwego zadania. Pracownicy ci konstruują rozmaite strategie radzenia sobie z tymi problemami. W medycynie, w szczególności zabiegowej, takim rozwiązaniem jest usypianie pacjentów, także w przypadku zabiegów, gdzie znieczulenie ogólne nie jest niezbędne. Jak twierdzili neurochirurdzy, uczestnicy moich badań dotyczących pracy specjalistycznej za pośrednictwem poprzez ciało, operowanie pacjenta znieczulonego naraża go na znacznie mniejsze ryzyko nieprzewidzianych reakcji na stres operacyjny, powoduje szybsze, mniej ryzykowne przeprowadzenie operacji.

Z badań prowadzonych przez Irenę Madjar (1997) na oddziale leczenia oparzeń wynika, że pielęgniarki pracujące tam także wykształciły różnego rodzaju strategie pracy z pacjentami. Te z nich, które wykonywały na pacjentach bardziej bolesne procedury, wykształcały bardziej depersonalizującą postawę wobec pacjentów niż inne pielęgniarki. Miały także więcej dystansu wobec subiektywnej rzeczywistości swoich pacjentów. O podobnym zjawisku, ale dotyczącym całej grupy zawodowej chirurgów pisze Pearl Katz w książce *The scalpels edge: The Culture of Surgeons* (1999). Argumentuje ona, że wieki pracy w kontakcie z cierpiącymi pacjentami, którym w trakcie operacji chirurdzy zadawali ogromny ból, spowodowały wykształcenie się takiej kultury profesji chirurgicznej, w której jedną z kluczowych strategii ochronnych lekarzy jest dystans emocjonalny wobec pacjenta.

Nawet jeśli ciało klienta nie jest okaleczone, cierpiące, niepełnosprawne czy w inny sposób komunikujące swoją podległość zabiegom stosowanym przez specjalistę, aby ułatwić sobie pracę, pracownik stosuje inne strategie. Oprócz znieczulenia może w różny sposób unieruchomić ciało pacjenta, zalecić przebranie się w fartuch, założyć okład czy maskę na twarz. Powoduje w ten sposób czasowe uzależnienie klienta od siebie oraz utrudnia pacjentowi, klientowi przerwanie zabiegu, wstanie i wyjście (Wolkowitz 2006: 164).

3. Kluczowe pojęcia

Body work i **bodywork** – rozróżnienie wprowadzone przez Carol Wolkowitz (2006: 147). *Body work* możemy tłumaczyć na język polski jako pracę nad ciałem, czyli pracę zarobkową polegającą na „opiece, sprawianiu przyjemności, ozdabianiu,

dyscyplinowaniu i leczeniu cudzych ciał”. Pojęcie to używane jest do konceptualizacji zawodów, w których przedmiotem pracy jest ciało lub jego płyny czy „odpady”. Termin *bodywork* to pojęcie niesocjologiczne, odnoszące się do „terapii manualnych ukierunkowanych na zdrowie, uzdrawianie i relaksację”.

Praca sentymentalna (*sentimental work*) – pojęcie to związane jest z interakcjonistyczną perspektywą teoretyczną w badaniach nad pracą, a autorzy koncepcji stworzyli ją w kontekście badań nad pracą medyczną (*medical work*) i trajektorią choroby. Jak piszą,

jest elementem składowym każdego rodzaju pracy, w której jej obiekt żyje, odczuwa, reaguje – jest elementem składowym albo dlatego, że jest on uznany za konieczny, by praca została wykonana efektywnie, albo ze względów humanitarnych. Praca sentymentalna ma swoje źródło w podstawowym fakcie, że każda praca wykonywana z ludźmi lub na ludziach bierze pod uwagę ich reakcję na wykonywaną pracę instrumentalną (jak w przypadku pracy medycznej); w istocie ich reakcje mogą być główną cechą tej pracy (Strauss i in. 1982: 254).

Do rodzajów pracy sentymentalnej można zaliczyć: 1) pracę interakcyjną i reguły moralne (*interactional work and moral rules*), 2) pracę nad zaufaniem (*trust work*), 3) pracę uspokajającą (*composure work*), 4) pracę nad biografiami (*biographical work*), 5) pracę nad tożsamością (*identity work*), 6) pracę nad kontekstem świadomości (*awareness context work*) oraz 7) pracę oczyszczającą (*rectification work*) (Konecki 1988; Niedbalski 2012). Elementem każdego z tych rodzajów pracy jest praca poprzez ciało i w kontakcie z ciałem drugiej osoby. Przejawia się ona m.in. poprzez trzymanie za rękę, uspokajający dotyk, wygląd dostosowany do wymagań sytuacji interakcyjnej, mimikę twarzy, niewerbalny przekaz w trakcie interakcji.

Bрудna praca (*dirty work*) – jest to pojęcie z zakresu interakcjonistycznych badań nad pracą, wprowadzone przez Everetta Hughesa w tekście z 1962 roku zatytułowanym *Good people and dirty work*. Odnosi się ono do niezbędnych społecznie zawodów, jednocześnie piętnowanych przez społeczeństwo. Bрудna praca jest często ciężka fizycznie, czasami uważana jest za niemoralną, a jej wykonawcy – za „zbrukanych”. Może ona polegać także na wykonywaniu zadań obciążających pracownika psychicznie, emocjonalnie, moralnie lub społecznie, jak w przypadku adwokata broniącego mordercy. Według Everetta Hughesa najistotniejszą cechą tej pracy jest społeczna niechęć do jej zauważania, do przyznania, że musi być ona wykonywana. Jako przedstawiciele brudnej pracy wymienia się sanitariuszy, katów, grabarzy czy pracowników rzeźni (Hughes 1962; Lesiak 2019).

Praca emocjonalna (*emotional work*) – Arlie Hochschild (2009: 7) nazwała w ten sposób pracę polegającą na zarządzaniu i manipulowaniu własnymi emocjami w sposób wymagany przez pracodawcę. Wiąże się ona z okazywaniem lub nieokazywaniem emocji poprzez mimikę twarzy czy postawę i ruchy ciała. Praca emocjonalna składa się z trzech komponentów: 1) kontaktu bezpośredniego, twarzą w twarz, 2) wywoływania określonych stanów emocjonalnych u innych ludzi,

3) treningu i nadzoru pracodawcy nad emocjami pracowników. Praca emocjonalna może odbywać się na dwóch poziomach: poprzez działanie powierzchowne lub działanie głębokie. Działanie powierzchowne to przede wszystkim ukrywanie uczuć, udawanie, że czuje się coś innego niż w rzeczywistości. Działanie głębokie polega natomiast na faktycznej zmianie tego, co jednostka odczuwa w trakcie interakcji (Hochschild 2009: 39). Według Hochschild praca emocjonalna przeważa wśród zawodów sfeminizowanych, ponieważ kobiety są uznawane społecznie za bardziej predestynowane do skupiania się na cudzych emocjach, opiece nad innymi, tłumieniu własnych emocji. Co istotne, wspominając o pracy emocjonalnej w ramach zatrudnienia, należy zwrócić uwagę, że: 1) kontrola pracodawcy nad emocjami nigdy nie jest totalna, pracownicy znajdują sposoby ujęcia dla emocji lub rozmaite formy oporu; 2) nie jest ona ograniczona do pracy zarobkowej, ale wykonywana jest także w życiu prywatnym (np. gdy czujemy przymus odczuwania radości na weselu); 3) „zasady odczuwania” są konstruowane społecznie, zmienne. Duży nacisk na wykonywanie pracy emocjonalnej kładzie się w silnie rozwijającym się sektorze usług.

Wiedza ucieleśniona (*embodied knowledge*) – zjawisko to dotyczy cielesnego charakteru poznania, nabywania wiedzy i umiejętności. Wiedza ucieleśniona jest rodzajem wiedzy pozadyskursywnej i często opisywana jako cielesne *know-how*. Wiedzę tę uzyskuje się w wyniku doświadczenia, pracy, treningów. Jest ona nabywana w praktyce, przez co jest także nie w pełni werbalizowalna, jest także raczej realizowana, używana w działaniu niż opisywana czy uogólniana. Pomimo tego przekazywanie wiedzy ucieleśnionej jest elementem socjalizacji wtórnej w danym zawodzie. Jej posiadanie jest niezbędne do wykonywania zadań stojących przed pracownikiem (Jakubowska 2017). Margareth Archer (2000) wskazuje, że wiedza ucieleśniona jest jednym z trzech rodzajów wiedzy, obok wiedzy dyskursywnej (*discursive knowledge*) i wiedzy praktycznej (*practical knowledge*). Ten ostatni rodzaj wiedzy może zostać wcielony i wówczas staje się elementem wiedzy ucieleśnionej (Jakubowska 2017).

Feminizacja kulturowa (*cultural feminisation*) – jest to zjawisko polegające na zwiększeniu nacisku na fizyczną sprawność i wygląd jako integralny element sukcesu w miejscu pracy. Dotyczy ono zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Specyfika tego zjawiska polega na tym, że pod jego wpływem mężczyźni dbają o wygląd (m.in. poprzez ćwiczenia, dietę, samodyscyplinę, styl ubioru) i zaczynają przypisywać mu znaczenie w odniesieniu sukcesu zawodowego, co wcześniej było doświadczeniem głównie pracujących kobiet (Adkins 2001, 2002, cyt. za: Wolkowitz 2006: 94).

4. Najważniejsze badania

Opisane w rozdziale zagadnienia często ilustrowałam przykładami badań z zakresu socjologii oraz dziedzin pokrewnych. W tej części tekstu pragnę przybliżyć czytelnikom inne interesujące badania prowadzone przez badaczy zajmujących

się zagadnieniem ciała w kontekście wykonywania określonego zawodu czy pracy. Niektóre z nich przywołałam wcześniej, a w tej części rozdziału opiszę je dokładniej. Celem tej prezentacji jest wskazanie, jak szeroki zakres zjawisk interesujący socjologów pracy odnosi się do doświadczeń związanych z ciałem. Z uwagi na ograniczony zakres tego opracowania przedstawione przeze mnie opisy mają charakter krótkiego podsumowania opisanych przez badaczy zagadnień.

Badania nad wystardaryzowanym wyglądem stewardess, pracowników restauracji i hoteli – Melissa Tyler i Philip Hancock oraz Dennis Nickson, Christopher Warhurst, Anna Maria Cullen i Anna Witz

Do opisywanych szeroko w tym rozdziale badań dotyczących pracy stewardess pragnę dodać krótkie wnioski Melissy Tyler i Philipa Hancocka (2001). Sugerują oni, że linie lotnicze wykorzystują ciała swoich (w większości) pracownic – stewardess jako „materialne wyróżniki” (*material signifiers*) marki. Z uwagi na niewielkie różnice pomiędzy firmami z danego sektora (np. tanich czy luksusowych linii lotniczych) wspomniane wyróżniki pozwalają firmom odróżnić się od konkurencji. Wnioski te nie muszą się oczywiście ograniczać tylko do firm lotniczych, ale dotyczą też hoteli, restauracji, SPA i innych firm oferujących podobne usługi, w branżach, w których trudno o odróżnienie się.

W podobnym kontekście wygląd pracowników restauracji i hoteli badali Dennis Nickson, Christopher Warhurst, Anna Maria Cullen i Anna Witz (2001). Twierdzą oni, że ciała pracowników stylowych barów, hoteli, restauracji są traktowane jako rodzaj ożywionego wystroju. Podobnie jak wystrój wnętrza, zastawa, dekoracje mają kreować określony wizerunek miejsca, od którego w dużej mierze zależy popularność danego miejsca. W sektorze tym duża część ich pracy polega na właśnie na „dobrym wyglądzie” i „dobrym brzmieniu” (używane przez personel słownictwo, ton głosu itp.).

Badania nad bramkarzami w klubach muzycznych – Lee Monaghan i Stephen Moss

Lee Monaghan (2002) przeprowadził badania nad bramkarzami w klubach nocnych. Wyniki wskazują, jak duże znaczenie ma w tym zawodzie kapitał cielesny. Wykonywanie tej pracy w dużej mierze uzależnione jest od budowy ciała i techniki posługiwania się nim. Wartości ucieleśniane przez przedstawicieli tego zawodu koncentrują się wokół stereotypów płciowych, przede wszystkim męskiej siły fizycznej. Sprawność fizyczna to nie tylko siła, ale także wygląd dobrze zbudowanego ciała, podkreślony np. obcisłą koszulką uwydatniającą mięśnie. Dzięki posiadaniu tych fizycznych atrybutów bramkarz może dobrze realizować swoją rolę zawodową, np. kontrolować terytorium klubu czy zarządzać skutkami stosowanych przez klub strategii zachęcania do picia alkoholu.

Znaczenie nie tylko siły, ale i wyglądu w zawodzie bramkarza potwierdzają wnioski dziennikarza, Stephena Mossa (2005) opublikowane w artykule w „Guardianie”. W tekście zrelacjonował on swoje rozmowy z mężczyznami pracującymi jako

bramkarze w klubach nocnych. Były to m.in. komentarze na temat jego wyglądu jako potencjalnego bramkarza. Przytoczone przez Mossa komentarze brzmiały np. „Jesteś dobrze zbudowany, ale nie masz odpowiedniego wyglądu... Masz nieodpowiedni rodzaj uśmiechu”. Postawa ciała Mossa również była problemem, a ręce kazano mu trzymać tak, aby jego brzuch wyglądał bardziej płasko. Miał też koszulę w niewłaściwym kolorze (niebieskim, nie czarnym). Relacja Mossa o samoświadomej stylizacji wyglądu i upodobań bramkarzy jest bliska problemom socjologii ciała w kontekście pracy. Działania stylizacyjne można interpretować jako obraz wykorzystania ciała jako „materialnego znacznika” wysyłającego określone komunikaty do klientów klubu.

Praca w agencjach towarzyskich – Magdalena Wojciechowska, Izabela Ślęzak

Wspomniane przeze mnie w części dotyczącej pracy seksualnej badania Magdaleny Wojciechowskiej i Izabeli Ślęzak warte są dodatkowego opisu. Obie badaczki zajmują się badaniem pracy seksualnej jako zawodu, stosując perspektywę interakcjonizmu symbolicznego. W kontekście wykorzystania ciała w pracy badaczki te zaobserwowały wiele interesujących strategii i doświadczeń osób świadczących usługi seksualne. Magdalena Wojciechowska analizuje m.in. problematykę poczucia własności swojego ciała przez osoby oferujące usługi seksualne (2012a), interakcyjne aspekty sprzedaży usługi seksualnej (2017) oraz wykorzystania ich przez klientów (2015). Z kolei badania Izabeli Ślęzak ukazują relację pracownic z ich własnym ciałem (2018a). Autorka wymienia tu trzy rodzaje relacji, uzależnionej od kontekstu działania: ciało obecne, częściowo obecne i nieobecne. Jeśli chodzi o inne kwestie związane z ciałem w pracy osób świadczących usługi seksualne, w pracach Izabeli Ślęzak znajdziemy także odniesienie do odczuwania przez nie przyjemności seksualnej w kontakcie z klientem (2017b), używania alkoholu (2016a) i doświadczania przemocy (2017a).

Praca tancerek egzotycznych – Carol Rambo

Pozostając w tematyce pracy seksualnej, należy zwrócić uwagę na dogłębne badania Carol Rambo. W młodości pracowała ona jako striptizerka, będąc jednocześnie na studiach. Jej prace odwołują się zarówno do jej własnych doświadczeń z pracy w klubie, gdy opisuje strategie wywoływania podniecenia seksualnego u klientów (Rambo Ronai, Ellis 1989) czy analizuje kwestie starzenia tancerek erotycznych (1992), jak i do szerszych wzorców kulturowych związanych z seksualizacją czy utowarowieniem kobiecego i męskiego ciała (Rambo, Renee, Mynatt 2006). Niezaprzeczalną wartością jej prac jest znajomość badanych zagadnień z perspektywy osoby ich doświadczającej, a także duża wrażliwość na problemy osób zajmujących się pracą seksualną.

Badania nad pracownikami budowy – Darren Thiel

Kolejne interesujące badania prowadzone były w Londynie przez Darrena Thiela nad pracownikami budowy. Autor przez rok pracował na budowie, prowadząc jednocześnie obserwację uczestniczącą. W książce *Builders. Class, Gender and*

Ethnicity in the Construction Industry, a także w innych swoich pracach (2012, 2007) koncentruje się on na analizie relacji pomiędzy społecznie wytworzoną koncepcją męskości opartą na pracy i sprawności fizycznej, wykorzystaniem kapitału fizycznego jako źródła zarobku, podziałem klasowym i porządkiem ekonomicznym. W przypadku mężczyzn z klas niższej i robotniczej wymiana kapitału fizycznego ma na celu uzyskanie nie tylko kapitału ekonomicznego, ale także szacunku i poważania we własnym środowisku społecznym. Koncepcja męskości w tych klasach oparta jest na sile i wytrzymałości fizycznej, a co za tym idzie, wszelkie jej aspekty, także np. ćwiczenia sportowe, mocne alkohole, ciężkie jeżdzenie, wspierają ten kulturowy konstrukt. Thiel w swoich pracach wiele uwagi poświęca zarówno zagadnieniom pracy fizycznej w relacji do wiedzy wcielonej wykorzystywanej w pracy budowlańców, stereotypowo kojarzonych jedynie z wykonywaniem prac fizycznych.

Do nurtu badań nad pracą poprzez ciało mogą zaliczyć także prowadzone przeze mnie badania. Pierwsze z nich dotyczyły tancerzy towarzyskich (Byczkowska 2012a). Koncentrowały się one na dzieciach i młodzieży uprawiającej ten rodzaj aktywności. W dużym stopniu jednak analizowały one również pracę osób dorosłych, wykonujących np. zawód trenera tańca towarzyskiego, prowadzących kluby taneczne czy sędziujących występy na zawodach tanecznych. W swoich badaniach skupiałam się na kwestiach ciała w codziennej pracy tancerzy, co przekłada się na zagadnienia związane z nauczaniem umiejętności cielesnych (Byczkowska 2012b) oraz interakcji i relacji tancerzy z ich własnymi ciałami (Byczkowska 2012c).

Drugie z badań dotyczących roli ciała w pracy prowadzę aktualnie w ramach projektu badawczego *Batutą i skalpelem. Praca zapośredniczona poprzez ciało. Wiedza specjalistyczna i umiejętności cielesne w pracy neurochirurgów i dyrygentów orkiestrowych*. Celem badania jest opisanie i wyjaśnienie prawidłowości związanych z pracą opartą na wysokospecjalizowanej wiedzy teoretycznej, realizowaną poprzez ciało w zawodach neurochirurga i dyrygenta orkiestrowego. Powodzenie w obu zawodach uwarunkowane jest umiejętnościami manualnymi czy, szerzej, cielesnymi oraz biegłością w wykorzystywaniu wiedzy teoretycznej w pracy poprzez ciało. Operowanie zarówno batutą, jak i skalpelem wymaga dużej świadomości własnego ciała oraz wieloletniej praktyki pod okiem nauczycieli i praktyków.

5. Podsumowanie

Jak kilkakrotnie wspominałam na stronach tego rozdziału, ciało i praca nie są zjawiskami od siebie oderwanymi, których związku należałoby szukać w sposób sztuczny czy przeteoretyzowany. Jest to relacja istniejąca od zawsze, jednak zauważona i świadomie opisywana przez badaczy dopiero od niedawna. Zainteresowanie cielesnością wśród przedstawicieli nauk społecznych, a także zmiany kulturowe i demograficzne spowodowały włączenie tematyki ciała w zagadnienia podejmowane przez socjologów pracy. Przemiany ekonomiczne, w tym rozwój branży usługowej, branży

kosmetycznej czy zwiększone zapotrzebowanie na pracę reprodukcyjną spowodowały potrzebę uwzględnienia problematyki ludzkiej cielesności w badaniach nad pracą. W ostatnich latach, m.in. w związku z wejściem na rynek pracy młodszych pokoleń, rozluźnieniu uległy normy dotyczące np. wyglądu pracowników biur czy sposobów komunikowania pomiędzy pracownikami. Także, choć nie tylko z powodu pandemii, w korporacjach rozwijają się trendy „holistycznego” traktowania pracownika. Zaczęto uświadamiać sobie, że człowiek jednak nie jest maszyną (nie tylko fabryczną, ale i biurową). Aktualny trend polega m.in. na tym, że pojawia się coraz więcej szkoleń z zakresu szeroko pojętego dbania o siebie – radzenia sobie ze stresem, z emocjami, zdrowego odżywiania czy łączenia życia zawodowego i prywatnego. Jest to spowodowane zauważeniem zjawiska wypalenia zawodowego, które przekłada się nie tylko na zdrowie pracownika czy jego komfort życia, ale i efektywność pracy. Nierozzerwalna relacja pomiędzy ciałem i pracą staje się zauważalna także dla praktyków zarządzania.

Pisząc ten rozdział, miałam na celu nie encyklopedyczne wyliczenie wszystkich badaczy i badań dotyczących relacji pomiędzy ciałem i pracą. Moim zamiarem było przedstawienie różnorodnych rodzajów pracy, sytuacji pracy czy też praktyk przedstawicieli różnych zawodów, aby ukazać, jak nierozzerwalny i wieloaspektowy jest związek tych dwóch zjawisk. Na przestrzeni wieków, poprzez epokę przemysłową, przemiany kulturowe lat 60. i 70. XX wieku, rozwój branży usługowej relacja ta istniała i ulegała przekształceniom. Pomimo powstawania nowych i redefiniowania istniejących od zawsze zawodów (jak w przypadku prostytutki i pracy seksualnej) relacja ta pozostaje wręcz nierozzerwalna. Różne ma ona wymiary, uzależnione od wieku, rasy, płci czy klasy pracowników, ale jej badanie jest pasjonującym zajęciem. Jest tak także dlatego, że badania nad pracą, w tym nad jej relacją z ciałem, mają szansę zostać wykorzystane do poprawy warunków pracy. A skoro, jak wspomniałam, współcześni ludzie są bardzo skoncentrowani na pracy, poświęcają jej dużo czasu, a na podstawie tożsamości zawodowych konstruują swój status społeczny, badania takie mogą przynieść realną zmianę społeczną.

6. Pytania sprawdzające

1. Wymień przyczyny pojawienia się zagadnień ciała w socjologii pracy.
2. W jaki sposób industrializacja wpłynęła na cielesne aspekty pracy robotników fabrycznych?
3. Porównaj rolę ciała w zawodach produkcyjnych i usługowych.
4. Z jakiego powodu zagadnienia BHP są istotną częścią socjologicznych badań nad relacją ciało–praca?
5. Opisz, czym jest praca reprodukcyjna i jaka jest jej rola we współczesnej gospodarce.
6. Podaj i omów definicję pracy seksualnej.

Bibliografia

- Adkins Lisa (1995), *Gendered Work: Sexuality, Family and the Labour Market*, Buckingham: Open University Press.
- Adkins Lisa (2001), *Cultural Feminisation: „Money, Sex and Power” for Women*, „Signs Journal of Women in Culture and Society”, vol. 26(3), s. 669–695, <https://doi.org/10.1086/495625>
- Allvin Michael, Aronson Gunnar (2003), *The Future of Work Environment Reforms: Does the Concept of Work Environment Apply within the New Economy?*, „International Journal of Health Services”, vol. 33(1), s. 99–111.
- Archer Margaret (2000), *Being Human: The Problem of Agency*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bahnisch Mark (2000), *Embodied Work, Divided Labour: Subjectivity and the Scientific management of the Body in Frederick W. Taylor’s 1907 „Lecture on Management”*, „Body and Society”, vol. 6(1), s. 51–68.
- Banta Martha (1993), *Taylor’s Lives: Productions in ten Age of Taylor, Veblen and Ford*, Chicago: University of Chicago Press.
- Becker Howard S., Hughes Everett C., Geer Blanche, Strauss Anselm L. (1961), *Boys in White: Student Culture in Medical School*, Toronto: University of Chicago Press.
- Bellaby Paul (1999), *Sick from Work: The Body in Employment*, London: Routledge.
- Black Paula (2004), *The Beauty Industry: Gender, Culture, Pleasure*, London: Routledge.
- Bourdieu Pierre, Passeron Jean-Claude (1990), *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa: PWN.
- Burawoy Michael (1979), *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: University of Chicago Press.
- Byczkowska Dominika (2012a), *Ciało w tańcu. Analiza socjologiczna*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Byczkowska Dominika (2012b), *Komunikowanie niekomunikowalnego. Przekazywanie znaczeń w procesie nauki tańca*, [w:] Wiesna Mond-Kozłowska (red.), *Ciało ludzkie, znak uniwersalny. Na jedwabnym szlaku tańca*, Kraków: Ignatianum.
- Byczkowska Dominika (2012c), „*Ciało to mój największy nauczyciel*”. *Interakcje z własnym ciałem w pracy tancerza*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 8, nr 2, s. 112–127, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume19/PSJ_8_2_Byczkowska.pdf (dostęp: 25.08.2021).
- Byczkowska-Owczarek Dominika, Kubczak Anna, Pawłowska Beata (2020), *Za drzwiami oddziału. Badania etnograficzne w szpitalu*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chapkis Wendy (1997), *Live Sex Acts: Women Performing Erotic Labour*, London: Cassell.
- Charlesworth Simon J. (2000), *A Phenomenology of Working Class Experience*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cockburn Cynthia (1983), *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, London: Pluto Press Limited.
- Collinson David L. (1992), *Managing the Shipfloor: Subjectivity, Masculinity, and Workplace Culture*, Berlin: W. de Gruyter.
- Crossley Nick (1995), *Body Techniques, Agency and Intercorporeality: on Goffman’s Relations in Public*, „Sociology”, vol. 29(1), s. 133–149.
- Edemariam Aida (2005), *A Hard Day’s Night*, cz. 1, 2, „Guardian”, 1 marca.
- Ehrenreich Barbara (2006), *Za grosze pracować i (nie) przeżyć*, Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Foucault Michel (1979), *The History of Sexuality. An Introduction*, London: Allen Lane.
- Foucault Michel (1991), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Penguin.
- Freund Peter (1982), *The Civilized Body. Social Domination, Control and Health*, Philadelphia: Temple University Press.
- Gardian-Miałkowska Renata (2016), *Fenomen męskiej prostytucji w Polsce*, Warszawa: Difin.

- Garland David (1990), *Punishment and Modern Society*, Oxford: Clarendon Press.
- Goffman Erving (1955), *On Face-Work. An Analysis of Ritual Elements*, „Social Interaction”, vol. 18(3), s. 213–231.
- Goffman Erving (1971), *Relations in Public; Microstudies of the Public Order*, New York: Basic Books.
- Goffman Erving (1976), *Gender Advertisements*, London: Macmillan.
- Goffman Erving (2005), *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Grotkowska Gabriela (2012), *Czy Polska importuje bezrobocie?*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hart Liz (1991), *A Ward of My Own: Social Organisation and Identity among Hospital Domestic*, [w:] Pat Holden, Jenny Littlewood (eds.), *Anthropology and Nursing*, London: Routledge.
- Hochschild Arlie R. (2009), *Zarządzanie emocjami. Komerjalizacja ludzkich uczuć*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Holliday Ruth, Thompson Graham (2001), *A Body of Work*, [w:] Ruth Holliday, John Hassard (eds.), *Contested Bodies*, London: Routledge.
- Hollowell Peter G. (1968), *The Lorry Driver*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Hughes Christina (2002), *Key Concepts in Feminist Theory and Research*, London: Sage Publications.
- Hughes Everett C. (1962), *Good People and Dirty Work*, „Social Problems”, vol. 10(1), s. 3–11.
- Jakubowska Honorata (2015), *Wiedza pozadyskursywna i sposoby jej badania na przykładzie przekazywania i nabywania sportowych umiejętności*, „Studia Socjologiczne”, t. 3, nr 218, s. 173–191.
- Jakubowska Honorata (2017), *Skill Transmission, Sport and Tacit Knowledge. A Sociological Perspective*, Abington: Routledge.
- Jakubowska Honorata (2018), *No More Grid Girls at Formula One: The Discourse Analysis on Hostesses' Sexualized Bodies, Objectification, and Female Agency*, „Society Register”, vol. 2(1), s. 113–130, <https://doi.org/10.14746/sr.2018.2.1.07>
- Jędrzejko Mariusz (2006), *Prostytucja jako problem społeczny, moralny i zdrowotny*, Warszawa: Aspra.
- Katz Pearl (1999), *The Scalpel's Edge: The Culture of Surgeons*, Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Kluczyńska Urszula (2017), *Mężczyźni w pielęgniarstwie. W stronę męskości opiekuńczej*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu.
- Konecki Krzysztof T. (1988), *Praca w koncepcji socjologii interakcjonistycznej*, „Studia Socjologiczne”, t. 1, s. 225–245.
- Kordasiewicz Anna (2016), *(U)stugi domowe. Przemiany relacji społecznych w płatnej pracy domowej*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kowalczyk-Jamnicka Małgorzata (1998), *Spółeczno-kulturowe uwarunkowania prostytucji w Polsce*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Kunda Gideon (1992), *Engineering Culture: Control and Commitment in a High-Tech Corporation*, Philadelphia: Temple University Press.
- Kurzepa Jacek (2001), *Charakterystyka zjawiska prostytuowania się młodzieży na pograniczu zachodnim*, [w:] Jerzy Leszkowicz-Baczyński (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Kontynuacje i wyzwania*, t. 1, Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 361–377.
- Kwaśniewski Jerzy (2000), *Patologia społeczna*, [w:] Henryk Domański i in. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Lash Scott, Urry John (1994), *Economies of Signs and Spaces*, London: Sage Publications.
- Lawler Jocalyn (1991), *Behind the Screens: Nursing, Somology and the Problem of the Body*, Melbourne: Churchill Livingstone.
- Leask Heather (2000), *The Employment of Women in the British Meat Industry*, University of Warwick, unpublished PhD thesis.

- Leigh Carol (1997), *Inventing Sex Work*, [w:] Jill Nagle (ed.), *Whores and Other Feminists*, New York: Routledge, s. 225–231.
- Lesiak Michał (2019), *Brudna praca w zawodach medycznych. Konteksty interakcji pacjent–personel medyczny w procesie leczenia*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Leslie Deborah (2002), *Gender, Retail Employment and the Clothing Commodity Chain*, *Gender*, „Place and Culture”, vol. 9(1), s. 61–76.
- Longhurst Robyn (2001), *Bodies: Exploring Fluid Boundaries*, London: Routledge.
- Lussier-Ley Chantale (2010), *Dialoguing with the Body: a Self-Study in Relational Pedagogy through Embodiment and the Therapeutic Relationship*, „The Qualitative Report”, vol. 15(1).
- Macdonald Cameron Lynne, Sirianni Carmen (eds.) (1996), *Working in the Service Sector*, Philadelphia: Temple University Press.
- Madejska Marta (2019), *Aleja Włókniarek*, Sękowa: Wydawnictwo Czarne.
- Madjar Irena (1997), *The Body is Health Illness and Pain*, [w:] Jocalyn Lawler (ed.), *The Body in Nursing: A Collection of Views*, Melbourne: Churchill Livingstone.
- Marks Karol (2012), *Kapitał*, Warszawa: Studio Emka.
- Martin Emily (1996), *The Body at Work: Boundaries and Collectivities in the Late Twentieth Century*, [w:] Theodore Schatzki, Wolfgang Natter (eds.), *The Social and Political Body*, London: Guilford Press.
- Mauss Marcel (1973), *Socjologia i antropologia*, Warszawa: PWN.
- McDowell Linda (1997), *Capital Culture: Gender at Work in the City*, Hants: Wiley-Blackwell.
- Merleau-Ponty Maurice (2001), *Fenomenologia percepcji*, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Messing Karen (1998a), *Hospital Trash: Cleaners Speak of Their Role in Disease Prevention*, „Medical Anthropology Quarterly”, vol. 12(2), s. 168–187.
- Messing Karen (1998b), *One-Eyed Science: Occupational Health and Women Workers*, Philadelphia: Temple University Press.
- Messing Karen, Dumais Lucie, Romito Patrizia (1993), *Prostitutes and Chimney Sweeps Both Have Problems: Towards Full Integration of Both Sexes in the Study of Occupational Health*, „Social Science & Medicine”, vol. 36(1), s. 47–55.
- Monaghan Lee (2002), *Regulating „Unruly” Bodies: Work Tasks, Conflict and Violence in Britain’s Night-Time Economy*, „British Journal of Sociology”, vol. 53(3), s. 403–429.
- Morgan Gareth (2013), *Obrazy organizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Moss Stephen (2005), *Are You on the Guest List?*, „Guardian”, 15 kwietnia, vol. 3.
- Nichols Theo, Beynon Huw (1977), *Living with Capitalism: Class Relations and the Modern Factory*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Nickson Dennis, Warhurst Christopher, Cullen Anna Maria, Witz Anna (2001), *The Importance of Being Aesthetic: Work, Employment and Service Organization*, [w:] Andrew Sturdy, Irena Grugulis, Hugh Willmott (eds.), *Customer Service, Empowerment and Entrapment*, London: Palgrave.
- Niedbalski Jakub (2012), *Praca*, [w:] Krzysztof Konecki, Piotr Chomczyński (red.), *Słownik socjologii jakościowej*, Warszawa: Difin.
- Pasi Falk (1991), *Le livre de la chair*, [w:] Cathrine Garnier (ed.), *Le Corps rassemble*, Montreal: Université du Québec.
- Pettinger Lynne (2004), *Brand Culture and Branded Workers: Service Work and Aesthetic Labour in Fashion Retail*, „Consumption, Markets and Culture”, vol. 7(2), s. 165–184.
- Polanyi Michael (1966), *The Tacit Dimension*, Garden City, New York: Doubleday & Company Incorporated.
- Pollert Anna (1981), *Girls, Wives and Factory Lives*, London: Macmillan.
- Pospiszyl Irena (2008), *Prostytucja*, [w:] Irena Pospiszyl (red.), *Patologie społeczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 224–245.
- Puwar Nirmal (2001), *The Racialised Somatic Norm and the Senior Civil Service*, „Sociology”, vol. 35(3), s. 651–670.

- Rambo Ronai Carol (1992), *Managing Aging in Young Adulthood. The Aging Table Dancer*, „Journal of Ageing Studies”, vol. 6(4), s. 307–317.
- Rambo Carol, Renee Presley Sara, Don Mynatt (2006), *Claiming the Bodies of Exotic Dancers: The Problematic Discourse of Commodification*, [w:] Dennis Waskul, Philip Vannini (eds.), *Body/Embodiment: Symbolic Interaction and the Sociology of the Body*, Aldershot, Burlington: Ashgate.
- Rambo Ronai Carol, Ellis Carolyn (1989), *Turn-Ons for Money: Interactional Strategies of the Table Dancer*, „Journal of Contemporary Ethnography”, vol. 18(3), s. 271–298.
- Ritzer George (2009), *Makdonaldyzacja społeczeństwa: wydanie na nowy wiek*, Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
- Rollins Judith (1985), *Between Women: Domesticity and Their Employers*, Philadelphia: Temple University Press.
- Scarry Elaine (1985), *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, New York: Oxford University Press.
- Schatzki Theodore R., Natter Wolfgang (1996), *Sociocultural Bodies, Bodies Sociopolitical*, [w:] Theodore Schatzki, Wolfgang Natter (eds.), *The Social and Political Body*, London: Guilford Press.
- Sennett Richard (2010), *Etyka dobrej roboty*, Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza (Spectrum).
- Shilling Chris (2010), *Socjologia ciała*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Smith Dorothy E. (1988), *The Everyday World as Problematic*, Boston: Northeastern University Press.
- Strauss Anselm L. (2017), *Continual Permutations of Action*, London: Taylor and Francis.
- Strauss Anselm L., Fagerhaugh Shizuko, Suczek Barbara, Wiener Carolyn (1982), *Sentimental Work in the Technologized Hospital*, „Sociology of Health and Illness”, vol. 4(3), s. 254–278.
- Strauss Anselm L., Fagerhaugh Shizuko, Suczek Barbara, Wiener Carolyn (1985), *Social Organization of Medical Work*, Chicago: Chicago University Press.
- Ślęzak Izabela (2016a), *Causes and Strategies of Limiting Psychoactive Substance Use by Female Escort Agency Sex Workers*, „Alcoholism and Drug Addiction”, vol. 29(3), s. 103–129.
- Ślęzak Izabela (2016b), *Praca kobiet świadczących usługi seksualne w agencjach towarzyskich*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Ślęzak Izabela (2017a), *Violence Towards Sex Workers. Analysis Based on Research into the Field of Indoor Sex Work in Poland*, „Polish Sociological Review”, vol. 2(198), s. 237–254.
- Ślęzak Izabela (2017b), *Przyjemność seksualna pracownic agencji towarzyskich – definicje, warunki, konteksty*, „Forum Socjologiczne”, t. 8, s. 163–177.
- Ślęzak Izabela (2018a), *A Present and a Non-Present Body – Experiencing the Body by Female Sex Workers in Commercial Sexual Relations*, „Qualitative Sociology Review”, vol. 14(2), s. 30–50.
- Ślęzak Izabela (2018b), *Modele prawnej regulacji prostytucji a społeczna marginalizacja osób świadczących usługi seksualne*, „Polityka Społeczna”, t. 1, nr 526, s. 1–6.
- Ślęzak Izabela, Szczepankowska Urszula Anna (2018), *Od redaktorek: Usługi seksualne – teorie, badania, praktyki społeczne*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 14, nr 1, s. 6–11, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.14.1.01>
- Tallis Raymond (2003), *The Hand: A Philosophical Inquiry Into Human Being*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thiel Darren (2007), *Class in Construction: London Building Workers, Dirty Work and Physical Cultures*, „The British Journal of Sociology”, vol. 58(2), s. 227–251, <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2007.00149.x>
- Thiel Darren (2012), *Builders: Class, Gender and Ethnicity in the Construction Industry*, London: Routledge.
- Toynbee Polly (2003), *Hard Work: Life in Low-Pay Britain*, London: Bloomsbury.
- Tunstall Jeremy (1962), *The Fisherman*, London: MacGibbon & Kee.

- Tyler Melissa, Abbott Pamela (1998), *Chocs Away: Weight Watching in the Contemporary Airline Industry*, „Sociology”, vol. 32(3), s. 433–450.
- Tyler Melissa, Hancock Philip (2000), „*The Look of Love*”: *Gender and the Organisation of Aesthetics*, [w:] John R. Hassard, Ruth Holliday, Hugh Willmott (eds.), *Body and Organization*, London: Sage Publications.
- Tyler Melissa, Hancock Philip (2001), *Flight Attendants and the Management of Gendered „Organisational Bodies”*, [w:] Kathryn Backett-Milburn, Linda McKie (eds.), *Constructing Gendered Bodies*, London: Macmillan.
- Westwood Sallie (1984), *All Day, Every Day: Factory and Family in the Making of Women’s Lives*, London: Pluto.
- Williams Claire (1999), *Danger: Bodies at Work*, „Work, Employment and Society”, vol. 13(1), s. 151–154.
- Wojciechowska Magdalena (2012a), *Moje – nie moje. Kontrola ciała w doświadczeniu pracownic agencji towarzyskich*, [w:] Ewa Banaszak, Paweł Czajkowski, Robert Florkowski (red.), *Fenomeny kontroli ciała*, Warszawa: Difin, s. 140–165.
- Wojciechowska Magdalena (2012b), *Ciało – podstawowe narzędzie pracy. Rola ciała w procesie negocjowania tożsamości pracownic agencji towarzyskich*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 8, nr 2, s. 128–151.
- Wojciechowska Magdalena (2012c), *Agencja towarzyska: (nie)zwykłe miejsce pracy: studium socjologiczne konstruowania tożsamości kobiet zatrudnionych w agencjach towarzyskich*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Wojciechowska Magdalena (2015), *Men Who Like Using and Abusing Women: The Perspective of Clients on Escort Agency Workers*, „Studies in Symbolic Interaction”, vol. 45, s. 1–21.
- Wojciechowska Magdalena (2017), „*Ciało na sprzedaż*”: *Negocjowanie znaczenia i przebiegu interakcji zawodowej na linii klient-pracownica agencji towarzyskiej*, [w:] Waldemar Dymarczyk, Łukasz Pyfel (red.), *Zastosowanie metod jakościowych w badaniach zachowań i zjawisk ekonomicznych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wolkowitz Carol (2006), *Bodies at Work*, London: Sage Publications.
- Wood Elisabeth Anne (2000), *Working in the Fantasy Factory: The Attention Hypothesis and the Enacting of Masculine Power in Strip Clubs*, „Journal of Contemporary Ethnography”, vol. 29(1), s. 5–31.
- Yanarella Ernest, Reid Herbert (1996), *From „Trained Gorilla” to „Humanware” – Repoliticising the Body-Machine Complex between Fordism and Post-Fordism*, [w:] Theodore Schatzki, Wolfgang Natter (eds.), *The Social and Political Body*, London: Guilford Press.
- Żebrowski Jan (2008), *Socjologiczne aspekty zawodu i pozycji społecznej – droga do tożsamości wychowawców profesjonalnych*, „Studia Gdańskie”, t. 5, s. 24–43.

The body and work

This chapter tackles the issue of relations between the bodies of individuals and the social situation of work. Posts, employment conditions, workplaces and professional identities are gaining significance in contemporary societies, in relation to the transformations of the last decades in particular. Thus, it is worth paying attention to the fact that employees are embodied social actors. Their health and safety depend on the activities in the workplace in terms of individual, macrosocial, or even global dimensions.

In the first part of the chapter, the presented issues relate to the human body in a social situation of work. The relation between the body and the work in sociology is

discussed, including the studies of the industrial era, which were conducted by, *i.a.*, Karl Marx or Max Weber, and the achievements of the studies on workplace relations. The way in which the issue of the body in the context of work was taken up by the classic sociological authors is also presented, including the works of Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Maurice Merleau-Ponty, Erving Goffman and Anselm Strauss, as well as the anthropologist Marcel Mauss and Richard Sennett, the researcher of professional work.

The further parts of this chapter explore some of the more specific notions and key concepts concerning the relations of the body and the work in sociological theories and research. The first notion is the so-called industrial body, *i.e.* the phenomenon of adjusting the body to the work technology in a plant on a global scale. It comprises the industrial solutions of, *i.a.*, Henry Ford, Frederick Taylor, as well as the consequent issue of McDonaldization described by George Ritzer. The issue of gender and work are presented in the context of the sociology of the body, including a historical perspective with an emphasis on the „male” and „female” professions. I also tackle the issues related to sex work, reproductive work, emotional work, or the constructivist nature of OHS regulations. The issue of work in the professions dealing with the body work is also raised, e.g. hairdressers, fitness instructors, dentists, care assistants, doctors, nurses, cleaners or therapists.